

1925 чылдың август 31-де
үлүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№9
(18596)

2015 чылдың
январь 29
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ШЫЛГАРАҢГАЙ БАШКЫЛАРГА ШАҢНАЛ

(Медээни 2-ги арындан номчуур). ➡

ТР-ниң Чазаанда

АКША-ХӨРӨҢГИНИ АЖЫКТЫГ АЖЫГЛААР

Республика бюджетин ажыктыг кылдыр күүседиринге деткимче болур хемчеглерни Тываның Чазаа ап турар.

«2015 чылда болгаш 2016 база 2017 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң агаарында» Хоойлунуң күүселдезинге маарышкан айтырыгны республика баштыгының Чазак Даргазының оралаклары-биле, яамыларның удуртукчулары-биле болгаш тус чер чагыргаларының баштыгы-биле эрттирген аппарат хуралына сайгарып чугаалашкан. Саң-хөөнүң кол документизин федералдыг болгаш регион деңгээлдеринге хүлээп алган соонда, ону күүседириниң талазы-биле оперативтиг эрге-хоойлу актызын бадылаар ужурулуг. Бо айтыр талазы-биле республика Чазааның доктаалының төлөвилелин хөө яамызы ажылдап кылган.

Бюджетти ажыктыг кылдыр күүседиринге идиг бээр тодаргай хемчеглерни болгаш бюджет чорудулгазының киржикчилериниң адык сорулгаларын төлөвилелде тодараткан дээрзин Саң-хөө яамызының удуртукчузу Орлан Достай илеткээн. Оларның эн улазы: саналгаларны шын, чогуур үезинде болгаш долзуу-ле кылыры; яамыларның болгаш ведомстволарның бюджетче иш-хөйүнүң учеду болгаш кирилдези; 2015 чылда күүседириниң шаландырышкынның болгаш сорулга көргүзүлгелериниң иш-хөйүнүң талазы-биле күрүнө программаларының паспортта-на өскерилгелерни кириери; ажил төлөвирин боттандырып,

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

РЕГИОННАР АРАЗЫНДА УЖУДУУШКУН

Январь 27-де Москвага Тываның Баштыгы Шолбан Кара-оол Агаар транспортунун федералдыг агентилелиниң (Росавиация) удуртукчузу Александр Нерадько-биле ужурашкан.

Аңаа РФ-тиң Камгалал яамызының киржилгези-биле Кызыл хоорайның аэропортунун самолет ужул үнер оруун чаартып турарын чугаалашкан. Ол төлөвилел республикага аажок улуг ужурул-калыг болгаш ону федералдыг албан черлериниң деткимчези-биле база регионун эрге-чагыргазының идепкейжи киржилгезиниң ачызында боттанып турар дээрзинге хамаарыштыр Федералдыг албан чериниң удуртукчузу Тываның Баштыгын деткээн. Республиканың аэропорту Россия Федерациязының аэропорттарының өзек четкизинде кирип турар. 2008-2009 чылдарда ол дүжөр чаккан, ындыг-даа болза Тываның Баштыгы ону арттырып алыр дээш хемчеглерни кылган. Аэропортту регионун өнчү-хөреңгизи кылдыр алганы бүдүрүлгениң хөреңгизин болгаш ажылдакчыларын арттырып алыр арганы берген. Бо хүнде аэропорт республика иштинде-даа, регионнар аразында-даа рейстерни боттандырып турар. Самолет хонар болгаш ужул үнер орукту чаартканының соонда, оң хөгжүүрүнүн делгем аргалары ажыттынар.

Регионнар аразында рейстерге субсидия тыпсырының дугайында айтырыгларны база ужуражылгага чугаалашкан. Росавиация 2015 чылда Тываның субсидия алыр үш авиамаршруттарының амдыызында ийизин арттырган: Новосибирск — Кызыл болгаш Красноярск — Кызыл.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

«ӨӨРЕНИР, ӨӨРЕНИР БАЗА КАТАП ӨӨРЕНИР»

Тывага республика Баштыгы Шолбан Кара-оолдун саналдааны «Өг-бүлө бүрүзүнге дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» деп төлөвилелиниң күүселдезин чугаалашкан.

Ол төлөвилел 2014 чылда күүсеттиниң эгелээн болгаш Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының чоокку чылдарда кылып чорудар чугула ажил-чорудулгазы апарган.

Бо угланышкын талазы-биле ажылды 2014 чылдың июнь 30-де Тываның Чазааның Айтышкыны-биле бадылааны, 2020 чылга чедир күүседир кылдыр көрдүнген «орук картазынга» дүүштүр чорудуп турар дээрзин өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей дыңнаткан. Кол кичээнгени ниити-билиг школаларының доозукчуларының болгаш оларның ада-иелериниң дээди эртемни чедип алырының чугулазын медресе билиринче болгаш аңаа байдалдарны тургузарынче угландырган. Оң-биле чергелештир дээди өөредилге черлеринче эвээш орулгалыг болгаш чогуумчалыг эвес өг-бүлелерниң уругларын кирип алырынче кол кичээнгей салдырган. Эрткен чылын салым-чаяанныг уругларны деткирин база чугулап көргөн.

Губернатор төлөвилелиниң күүселдезин чедип алыры-биле Өөредилге яамызы Тываның күрүнө университети-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы чарган. Ол дугуржулгага дүүштүр ТывКУ-нун «Абитуриентилерни дээди өөредилге черлеринче белеткээр» төлөвилелин күүседир-биле 452 муң рубльди дээди эртеми чок уругларлыг өг-бүлелерниң доозукчуларын өөредир-биле тускайлаан.

2014 чылда республиканың ниити-билиг школаларын доосканнарның саны 3319 кижиге четкен. Оларның аразында 2284 уругун, азы 67 хуузу, өг-бүлөзүнде дээди эртемниг улус чок, 289 доозукчу эвээш орулгалыг болгаш чогуумчалыг эвес өг-бүлелерниң уруглары. «Орук картазын» езугаар алырга, дээди профессионал өөредилгеже 2014 чылда дээди эртемниг уруглары чок 1000 өг-бүлелерниң уругларын чорудар турган. Россияның дээди өөредилге черлеринче губернатор төлөвилелинге дүүштүр 1269 доозукчу кирген, ол дээрже ындыг категориялыг доозукчуларның 55,6 хуузу.

Өөредилге сайыдының илеткелин дыңнааш, Тываның Баштыгы губернатор төлөвилелиниң күүселдезиниң талазы-биле чамдык чедишкенин бар, ынчалза-даа бо ажил ам-даа эчизинге четпейн турар дээрзин демдеглээн. Чонун Бүгү-Россия чизезиниң түннелдери ол дугайын көскүзү-биле бадыткап турар. 2002 чылдан 2010 чылга чедир дээди эртем чедип алган улустун саны 1000 чурттакчыга онааштыр 163 турганындан 234 четкен. Тывада ол сан — 108-тен 159 четкен. Ажылдар чүгле өскүстерге болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга билиг бээр-биле кызыгаарлаттынмас ужурул дээрзин Шолбан Кара-оол айыткан. «Өг-бүлелерниң келир үеде социал чаагай чоруу база чугула болуп турар. Дээди эртем чедип алган уруг бүрүзү бодунун чоок кижилерин өөредилге болгаш социал чаа деңгелче үндүрер апар» — деп, Тываның Баштыгы айыткан.

gov.tuva.ru-дан.

АКША-ХӨРӨҢГИНИ АЖЫКТЫГ АЖЫГЛААР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). коммунал ачы-дуза дээш төлөп, нормативтиг хүлээлгелерни күүседип, үндүрүлгелерни чыып турар үедө республика бюджетинин акша-хөрөңгизин дең-дески болгаш ажыктыг ажыглаары; бюджеттер аразының трансферттерин кожууннарга бюджет дугайында хоойлуга дүүштүр хуваары; муниципалдыг районнарга бюджеттер аразының трансферттерин хевириниң аайы-биле касса чарыгдалдарын ай санында тулгагыштырары. Федералдыг болгаш республика бюджеттеринин акша-хөрөңгизин өскээр ажыглаан таварылгаларны хыналда органнары илереткенде тус чер бюджеттеринде көрдүнгөн бюджеттер аразының трансферттеринин хемчээлин республиканың Саң-хөө яамызы маргылдаа чокка кызырар эргелиг.

Юридиктиг черлерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга бюджеттен субсидиялар тыпсырының чурумун тургузары, а ол ышкаш төлөвилел-смета документациязы белең эвес объектилеринин бюджет акша-хөрөңгизин эде хуваарының чуруму көрдүнүп турар. Бир эвес 2014 чылда капитал тудуг объектилеринин талазы-биле төлөвилел документациязы доктааттыгачын чурум езугаар сентябрь 1-ге чедир бадылаттыгачын бадыткап турар документтерини хуусаазында Саң-хөө яамызынче кириген болза, ону 2015 чылда июль 1-ге чедир ба-

дылаарын саналдап турар. Ол чорук яамыларга шалыпкын ажыл-даарын хүлээндирер болгаш тудуг сезону кидин түлүк эгелээринге чедир тудуг адырында тодаргай байдалды көргүзөр. Доктааттыгачын хуусаазында төлөвилел документациязы чок болур болза, акшаны эде хуваарының дугайында саналды Саң-хөө яамызы кириер.

Албан черлеринин төлээр өрөзин болдурбас болгаш бюджет акша-хөрөңгизинин ажыгдалын экижидер сорулга-биле күрүнө керээлерин төлээринин негелделерин доктаалда тодарадып турар. Садып алдыгачын барааннар, кылдыгачын ажылдар болгаш ачы-дуза дээш баш удур төлөвилерни керээде түннүң 30 хуу хемчээлинге боттандыраарын көргөн. Мурнуку чылдарда дег, керээлерни баш удур 100 хуу төлээр чоруктарны соксаткан.

Федералдыг бюджеттен кирер акша-хөрөңгизин камгалаарының болгаш шингээдиң алырының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын башкараар сорулганы Экономика яамызының мурнунда тургусканын доктаал төлөвилелинде айтыкан. Өске-даа яамыларның, Саң-хөө-бюджет хайгааралының албанының, тус чер бот-башкарылга органнарының мурнунга тодаргай сорулгаларны салган.

САНДАРААШКЫННЫ АЖЫП ЭРТЕРИ-БИЛЕ

Социал байдалдың турум байдалын болгаш экономиканың быжыг сайзыралын хандыраар талазы-биле хемчеглеринин планын Тывада ажылдап кылып турар. Чазак Даргазының оралакчылары-биле, яамылар болгаш албан черлеринин удуртукчулары база тус чер чагыргаларының баш-тыннары-биле видео-харылзаа дамчыштыр эрттирген аппарат хуралына республика Баштыңы Шолбан Кара-оол «орук картазы» чуртта бөдүүн эвес байдалдың уржуундан негеттинип турар дээрзин дыңнаткан. Мындыг байдалда Россияның Чазак экономиканы «боттук башкараарыңче» шилчидер бодалды билдингир. Ындыг хевирлиг хемчеглерни регионалдыг деңнелге база хүлээп алыры чугула. Аңаа холбаштыр Чазактын доктаалдарын болгаш бо чылдың көргүзүлгелерин чедип алырынче угланган өске-даа документтерини элээн тодаргай ажылдап кылыры негеттинер.

Сандараашкынга удур хемчеглер, чүнүң-даа мурнунда, экономиктиг өзүлдени иделкейжидеринче угланган болур. Тывага ол, бирги ээлчегде, көдээ ажыл-агый болгаш тургузукчу бүдүрүлгелерге хамааржыр дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Оларның кайызынга-даа күрүнө деткимчезинин тодаргай планы керек. Сайыт бүрүзүнүн сорулгазында яамының эргезинде турар бүдүрүлгелерге хамаарыштыр кылып турар ажылының тода чуруму турар ужурулуг.

Сандараашкын үезинде биче болгаш ортумак бизнеске деткимчени улгаттырар. Кандыг-даа деңнелдин эрге-чагыргазы сайгарлыкчы эгелээшкыннерин

хөгжүлдээшкынге шалтыктап турар моондактарны, чүнүң-даа мурнунда, административтиг шалтараазынарны узуткаары-биле олардан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып ужурулуг. Тус черниң сайгарлыкчыларына дузалаары-биле күрүнө чагыгларының яамызы бодунуң айтышкынында кирип турар юридиктиг механизмнерни бүрүнү-биле ажыглаары эргежок чугула. Сандараашкын байдалын ажып эртеринге моон-даа сонгаар инвестицияларны хөйү-биле хаара тудар.

Тываның девискээринде боттарының төлөвилелдерин чорудуп турар улуг инвестиция компанияларының удуртукчулары-биле ужуражып, оларның-биле ажылчын олуттарны арттыраарын база капитал салышкынын улгаттыраарының дугайында болгаш элээн таарымчалыг инвестиция байдалын тургузарының талазы-биле айтырыгларны чугаалажыр деп турар бодалын республиканың Баштыңы илереткен.

Республикада экономиканың быжыг сайзыралын хандыраар болгаш социал турушту арттыраар сорулгалыг республика Баштыңының удуртулгазы-биле албан черлеринин аразының комиссиязы база ажылчын бөлүктөр тургустунган. Февраль 1-ге чедир сандараашкынга удур хемчеглеринин планын ажылдап кылгаш, сайгарып көөрү-биле регионнуң Чазакче кириерин ажылчын бөлүктөргө дааскан.

Сандараашкынга удур хемчеглеринин планын муниципалдыг тургузуг бүрүзүнүн деңнелинге база ажылдап кылырын сүмелзээн.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Тываның Баштыңы: «Александр Шумов – дайынчы хүлээлгезинге шынчы чоруктуң үлегери»

Тываның Чазакның Ай-тышкынын езугаар Александр Шумовту орнукушударын организастаарының талазы-биле комиссияны тургускан. Ат-сурагыг дайынчыны шериг езулалын күүседип тургаш, орнукушудар. Москвада ажылчын сургакчылаашкын-биле чоруп турар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хоочун фронтчунуң төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлээн.

«Республиканың Чазакның мурнундан болгаш бодунуң өмү-нээмден силерниң эргим болгаш чоок кижилерниң мөчээни-биле холбаштыр кажыдалды илередирин чөлүсээр көрүнөр – деп, Шолбан Кара-оол бижээн. – Силерниң качыгдалыңарны Тываның дыка хөй чурттакчылары үлежип турар, оларга Шумов алышкыларның болгаш оларның алдарлыг командири Александр Терентьевичиниң ады дайынчы хүлээлгеге шынчы чоруктуң болгаш Төрээн чуртунга бараан болурунун үлегерин көргүскөн. Тывадан барган бөдүүн оолдарның маадырлыг чоруу Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүндө мөңгези-биле кири бижиттинген. Оларның

үлегеринге бистиң чаңгыс чер-чурттугларыбыстың дыка хөй салгалдары кижизиттинген, оларның дугайында чырыткылыг сактышкын чонда артып калган.

Александр Терентьевичиниң амыдыралчы узун оруунда дыка хөй болушкуннар болгаш ажыл-херектер бар. Таңды-Урянхай чурттуг ол кижиге Тыва күрүнениң тургустунганының, Россияның составына оң эки тура-биле киргениниң херечизи болган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ол кады төрээнери-биле кады Ленинградты камгалаарына, Прибалтиканы хостаарына маадырлыгы-биле киришкен. Шумов алышкыларның кайгамчык маадырлыг чоруу делегейниң артиллерия энциклопедиязынче кири бижиттинген, оларның коргуш чок болгаш маадырлыг чоруунун дугайында бүгү чурт билип каан.

Дайын сөөлүнүн чылдарында Александр Терентьевич төрээн Тываның сайзыралына үлүг-хуузу кириер дээш мога-шылгачок ажылдап келген. Оң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедикши-кинерин күрүнениң хөй-хөй шаңалдары-биле үнелзэн.

Бөдүүн ишчи Александр Терентьевич дээрге улуг күрүнени камгалап, бистиң келир үе-висти тургузуп келген салгалдың төлээзи-дир.

Бодунуң үлүг-хуузу киригени Улуг Тирилгениң 70 чылының бүдүүзүндө амыдыралдан чарлып чоруткан Александр Шумов бистиң чүректөривиске, ону үнелээр салгалдың сагыш-сеткилинге кезээде артар.

Тываның болгаш Россияның алдарлыг огулунга мөңгө тураскаал!»

Январь 26-ның 27-же дүнезинде, 102 харлап чорааш, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Александр Терентьевич Шумов Кызылга мөчээ.

РЕГИОННАР АРАЗЫНДА УЖУДУУШКУН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Росавиацияның күрүнө деткимчезин алыр авиакомпаниялары, рейстерни каш удаа чорударын база программаның күштүг болур үе-хуусаазын тодараткан. Новосибирск — Кызыл аразының маршрутунун рейстерин январь 27-ден мартка чедир «Томск-Авиа» компаниязы неделяда 3 чедир кылып. Красноярск — Кызыл аразының маршрутунун чуруму өскерилге чок хевээр артан: неделяда 4 чедир ужар, ону «Крас-авиа» компаниязы күүседир.

Иркутск — Кызыл рейзин ужудуушкуннарын түр када соксаткан. Авиа-аргыжылганы субсидиялаар федералдыг программа ол рейстерни арттыраарының дугайында айтырыгны март айда «ИрАэро» компанияның ажыл-чорудулгазының түннелдерин барымдаалап шийтирилээр.

Росавиацияның удуртукчузу Александр Нерадько-биле ужуражылгазынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регионнар аразының рейстеринге чорук кижилеринин айыыл чок чоруунун дугайында айтырыгны база көдүргөн. Ол Л-410 самолеттарның байдалынче кичээнгейни угландырган. Авиакомпаниялар үзүктел чок рейстерни күүседир дээш оралдажып турарын демдеглевисаан,

Л-410 самолеттуң Тывада улуг, шөйлүп чоруткан даглар кыры-биле бедик ужудуушкун кылырынга таарымча чогуң ол демдеглээн. Айыыл чок чорук негелделерин күүседириң эргежок чугулазын Тываның Баштыңы демдеглээн.

Ужуражылга дугайында Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда мынчаар бижээн:

«Новосибирск — Кызыл, Иркутск — Кызыл авиарейстерниң салым-чолунун дугайында Росавиацияның удуртукчузу Александр Васильевич-биле чугаалаштым. Ол аажок дуржулгалыг болгаш хүндүткелдиг удуртукчу бистерни деткир бооп аазаан. Субсидиялаан рейстерни күүседип турар самолеттарны чоорту солуп, оларның айыыл чок болгаш таарымчалыгын ажыглаарын демнежи чедип алырын дугуруштувус. Л-410 самолет Саян дагларына бедик ужар кылдыр көрдүмзэн. Оон аңгыда Тывадан чорук кижилери Красноярскиниң Черемшанка аэропортуна баргаш, оруун уламчылаары-биле Емельяновго чедир такси дилээр ужурга таваржыр. Ол чорук кижилерге дыка таарымча чок. Удуртукчу-биле ужурашкан соонда төрээн республикавыстың агаар-биле аргыштырылгазы эки-жири дээрзинге бүзүреливис быжыккан».

ШЫЛГАРАҢГА БАШКЫЛАРГА ШАҢНАЛ

2015 чылда Тываның шылга-раңгай башкыларының шаңна-фондузу 1,42 млн. рубль болга. Оң 420 муну республика бюджетинден, 1 млн. рубль федералдыг субсидиядан келген. Айтышкыга Россияның Чазакның Дарга Дмитрий Медведев ат салган. Регионнарда акша деткимчезин 2015 чылдан эгелзэн «Өөредилге деп мурнады хөгжүдөр национа төлөвилелди сайзырадыр программа дүүштүр бээр.

РФ-тиң Чазакның тургуска дүрүмү-биле федералдыг акшаландырышкындан көрдүнгөн шаңналдың хемчээли 200 муң рубль. Субсидия акшабын регионда ниити өөредилге албан черлеринин санындан көөр. Тыва ол дүрүмге дайнып, 5 башкыны шаңнаар.

Регионалдыг бюджетте көрдүнгөн 420 муң рубльди республика бодунуу-биле үлээр. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-биле, 5 эң азы эки ажылдыг башкыларны деткимчешаңнаар. Ол шаңнал акша башкыларның өөредилге болгаш кичир-зидилге ажылына профессионалдык база чогаадыкчы арга-мергежилер сайзырадырынга дузалаар.

Бистиң кору

Улуг Тишлелгениң 70 чылынга

БИСТИҢ ДОРТ ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Тываның Баштыңы ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентинге) 2015 чылда республикада болгаш иштиги политикада ажил-херектерниң байдалының дугайында Айыткалың кылып тургаш, Тишлелгениң 70 чылынга белеткел ажилдарына, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочун бүрүзүн дүрген кыйгыртышкын кнопкалыг мобильдиг телефон-биле хандыраарының база өске-даа органиастыг ажилдарны январь айда доозар даалгаларны берген.

«2015 чылда бистиң чуртувус улуг, алдарлыг юбилей — Улуг Тишлелгениң 70 чылын демдеглээр. Бо кайгамчык байырлагга бис белеткелди эгелей берген бис. Оргкомитет тургустунган, ажил-планы бар. Органиастыг хемчеглер, чугула-даа бол, ол — дузалал ажил-херек. Кол-ла чүүл — езу-барымдаалар чоруктан чайлаары, хемчеглерни сагыш-сеткилден кылыры, хоочуннарга хүндүткелди бараалгадыры, чалыш салгалды Улуг Тишлелгениң байырыңче хаара тудары, бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттугларывыстың салым-чолун таварыштыр аныяктарны демче хаара тудары.

Тывада 27 хоочун бар. Фронтучу бүрүзүн сагыш човаашкын-биле бүргээр. Бүрүн диспансеризацияны кылыр, амыдырал байдалын шийинчээр, хүн бүрүде оларның кадыкшылын, херек чүүлдерин соңуургаар. Хоочуннар-биле ажилга волонтер отрядтарны органиастаар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы Информатизация база харылзаа яамызы-биле кады дүрген кыйгыртышкын кнопкалыг мобильдиг телефон-биле фронтучу бүрүзүн хандыраарың дагзыл тур мен. Тус чер бот-башкарылга органны-биле кады дүрген кыйгыртышкын хүлээр дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны органиастаар. Шупту органиастыг ажилды январьда доозар, февраль 1-ден телефоннарны ээр» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол айткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын телефоннар-биле амыдыралгазының база Тишлелгениң 70 чылынга уткуштур кандыг ажилдар кылып турарының дугайында айтырылгарга хамаарыштыр айылбыр алыры-биле бистиң корреспондентивис ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды Людмила Ангыровна Тас-оол-биле ужурашкан.

— Тывада Ада-чурттуң Улуг дайынының 26 хоочуну бар. Республиканың шериг комиссариаты-биле кады амыдыралгазының түннелинде, 2014 чылдың декабрь 25-те Антонина Яковлевна Фролова фронтучуларның санынче кирген. Хоочуннарның 22-зи — Кызылда, 3-жү — Би-Хемде болгаш Чаа-Хем, Таңды кожууннарда 1-1 фронтучу бар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының ажилдакчыларына хоочун бүрүзүн онааган. Олар неделя санында фронтучуларның бажыңнарына барып, кадыкшылын, херек чүүлдерин сонуургап, онза кичээңгейде алган. Чаа чыл байырлалдарының үезинде хоочун бүрүзүңге байыр чедирип, суй белеткери чедирген.

Чээрби чеди хоочуннуң аразындан 12-зи кадыының, назы-харының байдалы-биле бажыңнарындан үнүп шыдаваас апарган. «Серебрянка» санаторий-профилакторийже кадыын быжыктырып, дыштанып алыры-биле путевкаларны чылдыңна аңгылап берип турар. Ынчалза-даа кадыының аайы-биле ынаар чедип алыры безин оларга ырак болгаш берге. Оларның эң «аныяа» 87 харлыг Николай Карпович Кандыков, а эң улуу эрткен чылын 101 харлаан Александр Терентьевич Шумов (бо материалды белеткеп турар үеде хоочун фронтучунуң чүрээ сокпайн барган. Ол 102 харлап чорааш, бистерден кезээ мөңгедө чарлып чорутканын «Шын» солун ханы кажыыдал-биле дыңнадып тур).

Февраль 2-де улуг назылыг кижилерге таарыштыр кылган улуг танактарлыг телефоннарны ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының хуралдаар залына фронтучуларга байырлыг байдалга тыпсыр бис.

«Чуртталга кнопказы» деп федералдыг программаны республи-

кага боттандырып, фронтучуларга телефон-кулоннарны апрель айга чедир тыпсыры көрдүнгөн. Бо тускай телефоннарны мойнунга астып алыр. Бир эвес ооң эдилекчизи кээп дүжер болза, телефон ол-ла дораан медээни Москва, Санкт-Петербург хоорайларда чаңгыс аай диспетчер төвүнче медеглээр, олар хоочуннуң чоок кижилеринче база медээни дарый дамчыдар, телефоннар дугаарынче далаш дыңнадыр.

Чурттаар оран-савага хамаарыштыр алыр болза, Ада-чурттуң Улуг дайынының 27 хоочуннары шуптузу бажың-балгат-биле хандырылган.

«Тыва эки турачыларның салгалы» деп хөй-ниити организациязының даргазы Алексей Сундуй-биле кады 200 тыва эки турачыларның база Совет Эвилелиниң 10 маадырларының чуруктарын төп кудумчуларга апрель айга чедир азары планнаттыган. Ооң ачазы Михаил Белекпенович Сундуй — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. 1943 чылдың сентябрь айдан 1944 чылдың июнь айга чедир тыва эки турачыларның фронтучу оруктарын ол эрткен. Фашисттерге удур эрес-дидим тулушпушаан, бүгү аар-берге шылгалдаларны эрткеш, аалынче амыр-менди чанып келген. Алдарлыг дайынчывыс ам бистиң аравыста чок.

Тишлелге комплекзиниң мөңгө оттуг тураскаалының чанында фронтучуларның аттарын бижээнинде частырылганы эдери база немей аттарны кири бижир ажилдарны чорудар бис.

Май 9-та бүгү чурттуң, чоннуң ыдык байырлалы Москвага Кызыл Шөлге юбилейлиг Тишлелгениң 70 чылынга тураскааткан парадыңа Тывада 2 хоочун баар. Аңаа белеткел ажилдары эгелей берген. Ынаар олар-биле эмчи ажилдакчызы биле чаңгыс чоок кижизи кады чоруур.

Хоочуннарга бүрүн диспансеризацияны февраль айдан эгелеп чорударының дугайында ТР-ниң Кадык камгалал яамызы-биле дугуржулганы кылып, шыңгы кичээңгейге алган бис» — деп, ол тайылбырлады.

Чыл эрткен тудум, дайынчы чылдарның чаңгызы ырап, 1940-1945 чылдарның Ада-чурт дайынының киржикчилериниң чыскаалының саны эвээжеп турар. Ынчангаш фронтучуларга кичээңгейни сагыш-сеткилден көргүзери, хүн бүрүде хүндүткелди бараалгадыры — бистиң дорт хүлээлгевис.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээр.

ТЕЛЕФОН ХАРЫЛЗААЗЫНЫҢ ЧАА ТӨВҮ

Тыва Республикада хөй хүлээлге күүседир төптө келген кижилерниң телефон харылзаазының төвү ажилдай берген.

2014 чылдың декабрьда «Тыва Республикада хөй хүлээлге күүседир төп» күрүнениң автономнуг албан чериниң баазазынга чаңгыс аай 8-800-200-33-96 деп номерге телефон харылзаазының төвү ажилдай эгелээр. Чаңгыс аай call-төпке келгеш, регионнуң чурттакчылары күрүне (муниципалдыг) ачы-дузаны чедирериниң талазы-биле айтырылганы салып болур. Күрүне (муниципалдыг) ачы-дузаны алыры-биле билдиришкын кириген кижилерге арга-сүмени call-төптүн ажилдакчылары кадар, ооң иштинде ачы-дуза алырынга эргежок чугула кандыг документиер херегин айтып бээр, ачы-дуза алырда чүнү боттандыраарыңа дузалаар, мурнунда кирген билдиришкыннер дугайында дыңнадыр.

Чаа-Хөл кожуунда

Кыштаглаашкын хур-менди

Мал ажил-агыяларының шупту хевирлеринде 6281 баш мыйыстыг бода мал (ооң иштинде 2810 баш инек), 34060 баш шээр мал (ооң иштинде төрүүр 16692 баш өшкү, хой), 1532 баш чылгы мал, 681 баш бе, 284 баш хаван, төрүүр 151 баш хаван, 1 баш теве бо чылдың кыштаглаашкыныч кирген.

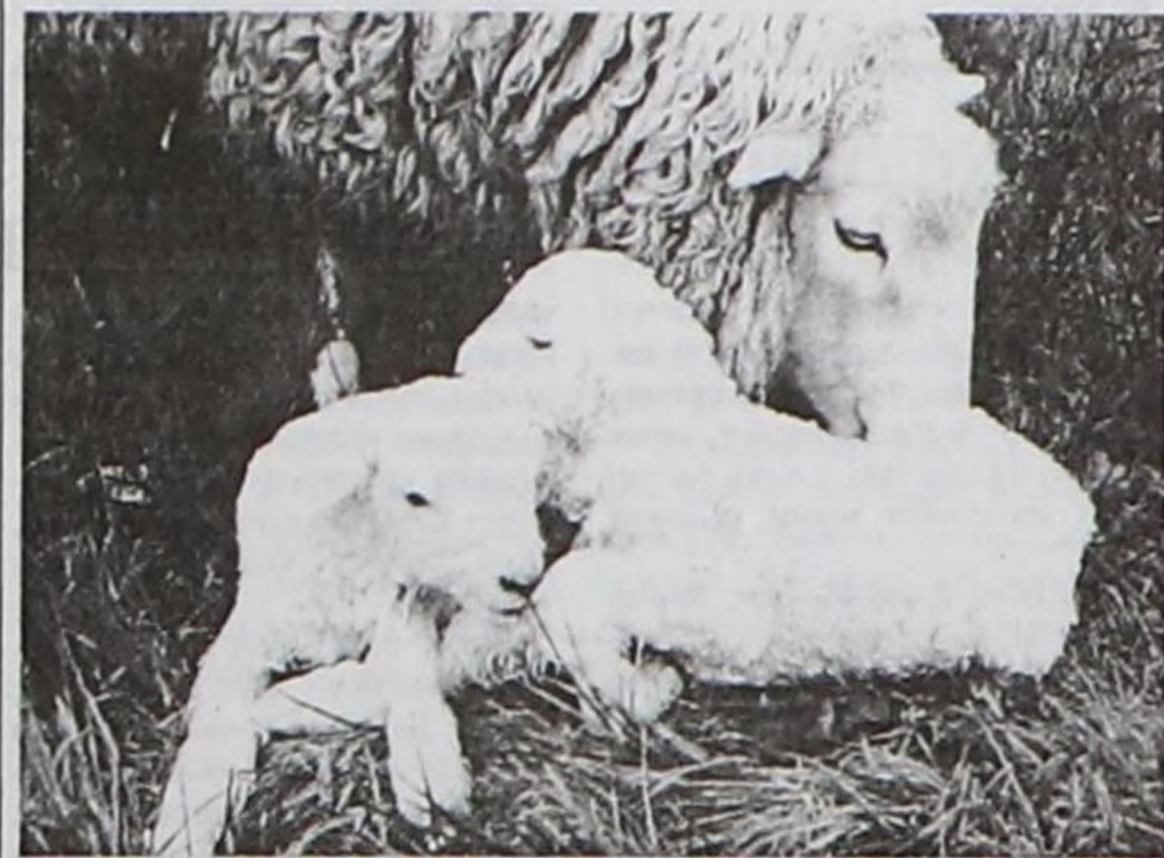
Эрткен чылдың деңнелинде мыйыстыг бода мал 415 баш, шээр мал 6800 баш, чылгы мал 380 баш өзүлдегил болган болза, хаван 12 башка эвээжээр. Кожуун девискээринде хууда дузалалдың 825 ажил-агыялары бүрүткеттинген. Ол ажил-агыялар Чаа-Хөлде — 550, Ак-Дуругда — 137, Кызыл-Дагда — 105, Шаңчыда — 33 өрөгөге хамааржыр. Кожуунда көдээ ажил-агыяның 5 бүдүрүлге кооперативтери, 15 арат ажил-агыялары, эрткен чылдан 7 сан хөй. Кыштаглаашкыны хур ажил эртер сорулга-биле бүгү кожуунуң ажил-агыялары 5217 тонна сүүзүнүг сигени, 616 тонна саваны, тараа культураларындан 214 тонна сүүзүнүг болгаш чулуктуг мал чемин белеткээр. Тус черниң чагыргазы 10 тонна сигени боттарының күжү-биле курлавыр кылдыр белеткээр. Кожуунуң девискээринде ниитизи-биле 86 кыштаг бар. Оларның 58-зи — Чаа-Хөлде, 5-жи — Ак-Дуругда, 9-зу — Кызыл-Дагда, 14-ү — Шаңчыда.

Мал ажил-агыяларының шупту хевирлеринде мыйыстыг бода

Түлүш үнүүшкүнү кылган. «Бел» кыштагларын Салчак Кежик база Чаа-Хөл суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Валентина Чигжитовна Доржу кезээр. Аалдарга чедип, оларның амыдырал-чуртталгазында бергедээшкыннерни ижин кара чокка чугаалашкан. Малчыннарның чурттакчыларын тодараткан. Малчын коданнарда байдал таарымчалыг, радио, телевизор, төп-биле харылзаа бар. Сүүзүнүг болгаш чулуктуг мал чеди четчир хемчээлдиг кылдыр белеткеттинген.

Малчын аалдарның кол бергедээшкыни — мал чылгаар дус. Дусту таарымчалыг өртөккө эккеп бээр, ооң курлавырын хөй хемчээл-биле кири сөөртүрүн органиастаары — чоокку сорулга ол. Ниитизи-биле кыштаглаашкын эки деңгелде эртип турар. Малчыннарның хей-ады бедик. Харның кылыны ортумак деңгелде (6-дан 9 см чедир), агаар-бой-дус чырык, чылыг. Мал оолдаашкыны калбаа-биле февраль айның эгезинде эгелээр.

Малдың суггарылгазының дугайында. Амгы бо үеде харның чаалканы-биле мал колдуунда суг орнунга хар чылгап турар. Соок дыңзааны-биле улуг хемнер дошталган. Кожуунда малчын кыштагларже суг сөөртүп турар 3 автомашинаның 2-зи — хууда кижилерниң, 1-зи — тус черниң чагыргазының. Чагырганың суг сөөртүр машиназы малчыннарның чагы езугаар чоруп турар.

малдың болгаш шээр малдың кажаларын кышка удур белеткеп септээр болгаш чылыгалаан. Малчыннарда кол салдырган сорулга — малды хүр кыш ажыраары болгаш малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыры. Кыштаглаашкынны кичээңгейге ал, хынавышаан, мал аарыгларына удур суртаал ажилын чорудары-биле «Малчын кыштагларже бөлүк үнүүшкүннери кылыры» деп айтышкынны кожуун чагыргазы үндүргөн.

Декабрь 18-тиң хүнүнде 2 аңгы угламышкынны үнүүшкүнү көдээ ажил-агыя килдизи органиастаан. Шаңчы кыштагларынче килдистиң даргазы база Шаңчы суму-зунуң чагырыкчызының оралакчызы Анай-Хаак Эрес-ооловна

Бөрү аглаашкынының дугайында. Кожуунда бөрү аглаарының 4 бригадында 20 аңчы бактаал кирген. Олар бүгү кожууну база малчын аалдарны долгандыр кезип, бөрүлерден малды канчаар камгалаарын суртаалдап турар. 2014 чылда кожуун чагыргазы 30 муң рубльди бөрү аглаарына дуза кылдыр үндүргөн. Бөрү аглаарының планы 25 баш бөрү турган болза, херек кырында 32 башты узуткаан. 2014 чылдың 11 айларының отчету-биле бөрүлер 13 баш мыйыстыг бода малды, 128 баш шээр малды, 12 баш чылгы малды тудуп, малчыннарга улуг когаралды чедирген.

Рудолф ДАРВАК.
Чаа-Хөл кожуун.

«Кызыл—Курагино» төлевилелинден ойталаваан

Национал чаагай байдал ондузу (ФНБ) мурнады шийткээр айтырылганы эде өрүп турар. Инфраструктура төлевилелдерин ийги планче кылыр.

Тургустунган байдалды баамдааллап, НЧБФ-тиң акшаланган сандараашкына удур аңгы ашаландыраарынче угланар деп шийтпирлээр. Россия азыраак бадылаан даңзында 55 млрд. рубльдин 10 төлевилели бар. Чазактың амдызында ойталаваан турар төлевилелдериниң азында «Ямал СПГ» Новатэк база Тывада хөмүр-даш казып-тывар талазы-биле төлевилел

болгаш Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук тудуу кирип турар.

«Сандараашкын-биле демиселдин үезинче кирген бис. Аңаа удур хемчеглер өртөктөгү, оларның үндезиннерин кызыгаарлаан» — деп, сан-хөө-экономика эвилелиниң албан-дужаалын ээлээр даргазы тайылбырлаан.

Чазак Даргазының бирги оралакчызы Игорь Шувалов сандараашкына удур планга 1,375 трлн. рубль чарыгдаттынар деп үнелээр. «НЧБФ-тен — 550 млрд. рубль, ооң 250 миллиардын — «ВТБ-же» болгаш «Газпромбанк-же», а 300 млрд. рубльди

«Внешэкономбанкының» капиталыч шилдигер» — деп, сандараашкына удур хемчеглерни ажилдай кылырынга кирип турган албан-дужаал ээлээр дарга чугаалаан. «НЧБФ-тен ашаландыраарын чүүлүг деп көргөн төлевилелдерден ойталаар бис. Чүгүл үлүүн улгаттыраарына белең хууда инвесторлар бар төлевилелдерни арттырып алыр бис».

Тывада хөмүр-даш казып-тывар талазы-биле төлевилел болгаш Руслан Байсаровтун ТЭУК-түн чорудуп турары Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук тудуунуң төлевилелиниң байдалы ажыраас: хөмүр өртээ дыка өспээр, төлевилел «экспортче» угланган, хууда инвесторлар-биле дугуржулгалар бар.

ДОНЕЦК: Кемдеп-кергээн сеткилдер

Украина Совет Эвилелинин бир улуг республиказы турар шагда, ынчан быжыг хүрээленин ССРЭ буступ дүже бээр деп, оон кайы-бир кезээнге каян-бир дайынчы хөдөлүшкүннер болу бээрин кым-даа сагынмай чораан болгай. Ам Украинада байдал кайы хире дүшкүрлүг болуп турарын радио, телевидение хүнүнүңе чугаалап, көргүзүп турар. Тайбын чурттагычон дайын-чаа болган черден амы-тынын харанып, оон дезип үнүп турар. Оларнын чамдыызы Тывада база келген. Украинанын мурнуу-чөөн девискээрлеринден бистиң республикага эркен чайын 19 кижикелген, декабрь айда оларнын бирээзи бодунуң күзели-биле чуртунче эл чоруй барган. Тыва оларны канчаар хүлээп алганын, кандыг боттук дуза чедирип турарыл? Бо айтырыгга харыны ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынын социал хөгжүлдө эргелелинин консультанты Айлаң Дажыдан алдым.

18 кижиниң бежи — бир, 4, 6, 7, 12 харлыг уруглар, үжү — пенсия назылыг кижилер (56, 60, 86 харлыг), арткан 10 кижикелген шыдаар назы-харлыг. Бистиң хөй националдыг республикавыста шагдан тура орус, украин, казах дээш, кандыг-даа омак-сөөктүг кижилер чурттап турар, дайынчы хөдөлүшкүннер болган черден чамдык улус Тыва чуртунда төрөлдөрүнчө углантары билдингир, ынчангаш оларнын элээн кайы амыгы үеде төрөл-дөргүлүнүң аал-оранында тургустунуп алган, 6 кижикелген — Кызылдың хоочуннар бажыңында. Бо сан-чурагай, амыдырал ышкыш, шимчеп турар болбайн аан. Нийти көргүзүлгөр-биле Украинадан келгеннериниң саны миграция учедунда 23, бирээзи — Донецк областың Краматорск хоорайдан 38 харлыг Михаил Пилипенко миграция албанынга дыңнатпайн, боду Новосибирск хоорайже чорупкан болган. Учетта хевээр-даа болза, аныяк кижикаяа ажалдап-чурттаарга бодунга эки болурунун аргазын дилеп, ында-мында таныш-көрүжү-биле чугаалажып, харылзажып турары ол ыйнаан.

Дайындан далаш-биле дезип

үнген кижилерни регионнарже хуваап чорудар дугайында Россия Чазанын 2014 чылдың июль 22-де хүлээп алган доктаалын эзугаар Тыва Республика 450 чедир украин хамаатыларны хүлээп ал болур кылдыр онаал каан. Ынчангаш аңаа дүүштүр республиканың Чазаа, чогуур яамылар, албан черлери органиастыг улуг ажалды чоруткан. Келген улустур када хоргаданып чурттаарынга Сукпакта база Кызыл хоорайда хоочуннар бажыңында ийи пункту 20-30 кижини хары угда хүлээп аптар кылдыр белеткеп каан. Федералдыг миграция албанынын Тывада килдизи документи-лер белеткеп, хевирлеп тургаш, ол улуска чогуур тайылбырны берип турар. Яамылар, албан черлериниң аразында келген кижилерге дарый дуза чедирер талазы-биле дүрген медээ солчулгазы кылдынган, гуманитарлыг ачы-дуза пунктуларын, «изиг шугум» телефоннарын тургускан, өске-даа хөй органиастыг ажал доктаамал чоруттунуп турар.

Ажалдап болур хире хостуг олуттарнын даңзын Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынын интернет-сайтында тускай эге-биле айтып көргүскөн. Бо хүнде 95 ажалын олут хостуг, артында ла чамдык организациялар чурттаар оран-сава (общество хевирлиг) безин үндүрүп бээрин аазап турар. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайда Ивановтарнын аныяк өг-бүлөзи, шупту 5 кижикелген боду, ийи бичи огул база Антон Ивановтуң кады төрөөн дунмазы, 24 харлыг Дмитрий ажалдап-чурттап бергеннер. Оларны чурттаар оран-сава-биле хандыраарыга бир буянныг сайгарлыкчы дузалажып, бодунуң бажыңында халас чурттадып каан. Мурнунда Луганск областың Кировск хоорайга чурттап турганнар. Өг-бүлениң ээзи Антон Иванов — дээди эртемниг күш-культура башкызы, ам Шагаан-Арыгга суг ылгаар мастер болуп ажалдай берген, дунмазы Дмитрий — база дээди эртемниг инженер, кадык камгалалынын «Улуг-Хем ММЦ» организацияда ажалдап турар. Екатерина бир харлыг огулун азырап өстүрер шөлээде.

Украинадан келген улустуң

школа назынын ажы-төлү шупту өөренип турар. Уруг-дарыныга болгаш аныяк кижилерге культу-ра, спорт албан черлеринге барып дыштанып, кадыын быжыглаар аргаларны тургускан. Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызы халас абонементи-лерни оларга берип турар. Күш-ажыл кылып шыдаар кижилер шупту ажал-биле хандырынган. Акша-хөргөңү талазы-биле адрес-тиг дуза чедирешишкени, гуманитарлыг дузаламчы көргүстүнүп турар. Кезишкени кылыры негеттинип турар херээжен кижиге

эмчи дузазынын өртек-үнезин төлөп бээр.

Кызылда хоочуннарнын интернат-бажыңында ийи өг-бүлө чурттап турар. Оларга ужуражыр дээш чедө бээривиске, Узденев, Полетаевтерниң өг-бүлөзиниң улуг улусу шупту ажалдап чоруй барган, 4 харлыг огул уруглар садында, чүгле Деминнер бар болду. Алла Даниловна Демина 86 харлыг, огул Сергей Михайлович 60 харлыг — пенсионерлер, ийи аңгы өрээл берип каан. Интернат-бажыңнын директору Алдын Анай-оолович-биле өрээл-инче кире бээривиске, Алла Даниловнаның өөрүүрү-даа хөлчөк, директорун көрүп кааш: «Кайгамчык эки, оглум ышкыш оглум-дур, кичээнгейли, сагыш човангыры шуут кедергей, солунга мактап бижи көрүңерем» — деп тын тынмайн, чугааланып турду. Авазынын чанынче огул Сергей Михайловичини чалап эккээр, узун, шевергин, силни аажок (тывалар ындыг улусту дарга шинчилиг

дээр) кижикелген келди.

Украинаның Донецк хоорайга чурттап турганнар, ам ында уруу, күдээзи, бичи огул Тамила, оларнын 65 харлыг даайынын өг-бүлөзи артып калган. Телевизор көргөш-ле, чүрээ шуут ажыңадыр саргыыр, дайын дүрген төнзүн дээш Алла Даниловна дүн-хүн чок Бурганга тейлеп олурар. Оон тура мындыг ырак Тываже Сергей Михайловичиниң кады Татьяна Алексеевнаның кады төрөөн акызы бар боорга, чик машина-зы-биле шимчепкеннер. Он хонук иштинде узун орукка кырган кижикелген

Алла Даниловна маадырлыгы-биле шыдашкан, черле сергелени, чазык-чаагайы, чугаакыры-даа кончуг болду ийин. Чылыдылга техниги деп мергежилдиг, 75 харга чедир ажалдаан, оон күш-ажыл стажы 62 чыл.

Сергей Михайлович Демин: «Донецк хоорайга моон мурнунда багай эвес, эки чурттап чораан бис, бичи бизнестиг-даа турду-вус. Ам ол-ла-дыр, хамык чүве хайтаан, чүңү-даа ында октап-каш, чүгле тын менди үнгенивис бо. Аңаа артып каар аргажок, артар-даа дээр, бо кырган авамны канчаарыл, ам-даа ону оода 10 чыл чурттап алыр болза деп кижикелген чорур чүве-дир» — деп кагды. Дайын-чаа одунуң кыва берген чылдагааннарын бодуну-биле изиг-изиг чугаалап олурду. «Кырганнар интернадынга олчаан чурттап артып каар эвес, дыңнаарымга, президент Путин дескен-нерге бажың-балгат садып алыр акша-биле Россия дузалажыр кылдыр чугаалап олурар чораан.

Мен ынчаар билдим. Ыла ындыг чүве болза, бичи оода сад өстүрүп алыр борбак бадан садып алза» — деп, күз илеретти. Өөнүн ишти Татьяна Алексеевна амдызында аканың дачазында чурттап турар, дынын байдаты-биле аңаа э болган, операция кылдыр алгаш, ашаанын, кунчуунуңынче чедип кээр.

Онза чараш, чурттакаан хоорайы Донецк хүл-ыйба аганындан, аңаа-ла амыр-тай чурттап орган чоннуң дайын өлүп-кырлып турарындан олар чүректери эттинмес балыглар-ле шыптынган. Кызыгаарга чедө 90 километрни канчал эртип гени дүште-түлдө дег, орукта кылар тургулалкан, бир тал тараалыг шөлде өрттүү кызыл чалбышталган, ок-боо туткан жилер... Ыш-бус долган корчуг чурумалды таварты тын мерзтип келгенин шуут хуулга болганы дег сактып олурду. Дайын деп чүвени суглуг кар биле көөрүн олар каян кышагда ожаап чораан деп. «Телевизор көөрүндө безин кижикелген караа чалданар чүве-дир» — д Сергей Михайлович чугаалады.

Кадыр даглар артында, ола камгалалдыг каяа-ла, ырак-узак Тыва черже, дайы чадан оранчок ыракта турар бодаан-даа ышкыш, кызып чед келген кижилер чүгээр оожур берген-даа болза, ал-сагыжы ч тунда, карак-кулаа ында болу куннарже угланган. Ынчанма канчаар, оларнын ында төрө дөргүлү, кады-кожа ажалды чурттап чораан эш-өөрү, таны көрүштери энмежок болг. Черле кижиниң чуртунга дайы чхаа хып үнерге, оон коргун чүве кайда боор. Тыва Республиканың Чазаа, оон аңгы-аңгы ажалары, харысалгалыг ажалдаклар сеткил-чүрээ дайын өртүң саргып-кергээн кижилерни олар човаашкын-биле бүргөп, олар таарымчалыг байдалдарны тугузуп, болдунар-ла кичээнгей көргүзүп турар. Оон өскээр бо бас-даа ужурулг.

Надежда ЭРГЕ

Альберт Хомушкунуң тыртырган чуруу.

«Төөгү билбес төөрээр»

МОНГУШ БАЛБЫРНЫҢ УК-САЛГАЛЫ

Тыва чоннуң «Кижикелген — чурттуг, куш — уялыг» деп үлгөр чугаа-зы, шынал-ла, шынны илереткен. Кижикелген төрөөн черлиг, төрөл чоннуң. Кандыг-даа кижикелген төрөөн чери эргеленип эргим, чүрекке чоок.

Сүт-Хөл, Алдан-Маадыр, Манчүрек — бистиң өгбелеривистиң чурттап чорааны төөгүлүг төрөөн чери. Оон кайгамчык онзагай, чараш чурумалың, арыг агаарын барган кижикелген төрөөн чериниң агаарын хандыр тыныпкыш, чаныксаанын хөрлээлээни чидип, хөрээниң ишти хозаш кынныр, барыксан-чыг, магаданчыг чер-ле болгай.

Тыва чон байлак төөгүлүг. Өскөн-төрөөн черин дайзыннар-дан камгалап, дидими-биле тура халышкан алдан-маадырлары-вис-ка канчаар-даа аажок чоргаарла-нып чорур бис. Оларнын бирээзи Дажыма — Самбажыктын чоок эжи. Монгуш Балбыр Дажыманың сурач огул.

Дажыма огул Монгуш Балбырнын ук-салгалдарынын баштайгы чыыжы 2010 чылдың июль айда болуп эрткен. «Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр». Монгуш Балбырнын ук-салгалдарынын чыыштарынын кол сорулгалары: бот-боттарын

чоок, хандыр биллип алыры, төрөл бөлүктү чон аразынга мөңгөждөй болгаш улуг назылыг өгбелеривистиң ат-алдарын непередири, аныяк салгалдарга өгбелериниң үндөзүн оран-чуртун база төөгүзүн таныштыраары, төрөл бөлүктү кадык амыдыралче чүткүдери.

Улуг өгбө Монгуш Балбырнын ажы-төлү шупту тос кижикелген: Санаа, Дамдын, ийис оолдары — Аралтан, Тока, ийис кыстары — Бичи-Уруг, Анай суглар, Хуна, Чалан, Серенмаа. Амыг салгал — оон алдыгы салгалы. Монгуш Балбырнын ук-салгалынын ийиги чыыжын Серенмаа өгбениң төрөл бөлүү органиастап эрттирген. Монгуш Балбырнын хеймер уруу Серенмаа Киш-Чалаа Чепээневич Ондар-биле өг-бүлө тудуп чурттаан. Оларнын ажы-төлү: Дарыма Киш-Чалааевич Ондар, Элчин Киш-Чалааевич Ооржак, Олег Киш-Чалааевич Ондар (шупту бистиң аравыста чок), Тарыс Киш-Чалааевич Ондар. Оларнын кенээттери, күдээлери: Дажымаа Астыкпановна Ондар, Руза Арган-Доружович Ооржак, Өлзей Дамдыновна Ондар, Оюмаа Кочааевна Ондар. Серенмаа өгбениң төрөл бөлүү нийтизи-биле 115 кижикелген.

Чайын төрөл бөлүктөр Ак-

Адыр чайлагга уурук-сууруктап чыгып кээр. Оларны өгбелериниң ыдыктыг төрөөн черин хума-галап, ээлеп чурттаан Тарыс Киш-Чалааевич биле күүйүвүс Оюмаа Кочааевна Ондарлар чылы-биле уткуп хүлээп ал турганнар. Кежээликтей Манчүректин Ак-Адыр чайлагны өң-баазын чечектер дег янзы-бүрү майгыннарлыг хоорай-жыгаш каастаптар.

Чыыш бүрүзүнүн ажыдышкынны нийти чыскаал-биле эгелээр. Төрөл бөлүктөр шупту чаңгыс аай хептиг чыскаалып-каш, адын, кыйгырынын бир демниг чугаалап турганнар. Төрөл бөлүктөрнин баштыңыны Оскармаа Тарысовна Минжит-оолга (Тарыс Киш-Чалааевич биле Оюмаа Кочааевна Ондарларнын уруу) чыышка келгенин илеткеп турганнар. Чыыштын эгелээни чарлаан соонда төрөл бөлүктөрнин баштыңыны Тываның база Россиянын туткарын гимни-риниң үдөлгө-биле көдүрүп, чыышты ажалдаар. Чечек Ондаровна Адыбай (Дарыма Киш-Чалааевич, Дажымаа Астыкпановна Ондарларнын уруу) төрөл чонга байыр чедирип, чылыг, чымчак сөстөрни сөглөп турганнар. Серенмаа өгбениң ук-салгалынын мурнундан мындыг чараш чыыштарны эрттирер үзөлдө-балды кирип, бирги чыышты

органиастап эрттирген Александр Сүүр-оолович Ондарга өөрүп четтиришкенин Хүндүлел бижин тывыскан. Бирги чыышты эрттиреринге улуг үлүг-хуузуң кириген өгбөвис — Дудак Хунаевич Ооржак. Чыыштарга келген улуг назылыг өгбелеривиске бичи салгалдары суй белек торгуларны белекке сунуп турар. Бир солун чүүл. Монгуш Балбыр ийис оолдарлыг база ийис уругларлыг чораан. Оон ук-салгалдарында Серенмаа өгбениң салгалы Мамаа Тарысовна биле Артем Экер-оолович Күжүгеттерден ийис оолдары Лагба биле Дагба, Милада Рузаевна биле Эрес Алексеевич Түлүштерден ийис уруглары Цомо биле Кунсанг төрүттүнгөн.

Чыыштар хүннеринде янзы-бүрү спортчу оюннар, уран чүүл, ыры-хөгжүм мөөрейлери төрөл бөлүктөр аразында болуп турар. Амыгы үениң спортчу дериг-херексели-биле дериттинген эстафета солун. Күдээлериң «хаак абыты» чарыжы, кенээттериниң чадаг чарыжы дээш, өске-даа маргылдаалары чонга дыка сонуурганчыг.

Тыва улустуң эң-не сонуу-гаар, манаар оюну — тыва хүреш. Ол үш аңгы бөлүккө эртип турар:

10 харга чедир оолдар, 18 хар чедир оолдар, улуг мөгелер арызынга.

Өгбелеривистиң аас чогаал узун тыныш, дүрген чугаа, кожанар мөөрейлери кайгамчык онза Дамдын өгбө, Серенмаа өгбө Санаа өгбө дээш, өскелериниң салгалдарынын кожанажып ооганынын чаражын, тывынгыры аныяк салгалдар магадап-ла хаммаан бис. Төрөл бөлүктөр аразына концерт көргүзүлгө-биле мөөрейинге Алексей Ховалынын «Бай-ла-Тайгам» деп ырыны шоорга ойнап күүсеткени, уйнуулары Шеңне биле Тайгананың таңы-самы, «Кырган-авам хойлары» деп ырыны онза чараш ырлаан хамыкты кайгаткан.

Монгуш Балбырнын ук-салгалдары өгбелериниң төөгүлүг төрөөн чери Манчүрекке маа хандыр дыштанып, ойнап-хөгжө-алгаш, байырлашкыш, аалдарына чанып турарлар.

Монгуш Балбырнын ук-салгалдарын моон-даа сонугаа эпиг-найыралдыг, демниг эдер-жил чоруурунче кыйгырбышаа бижээним бо чүүлү доозайн.

Милада ТҮЛҮШ.

Ады Төге

Төөгүнүн арыннары

Сарыг шажынның төпчүтүнгөн Тыва Республика-ның Камбы-лама эргелели-нин даргазынын даргазы-нын болгаш бүгү чүдүкчү-лериниң дилээн барымдаа-лаш, төөгүлүг Төгевистиң-кырынга Будда Бурганывыс-тын статузын тургузар орг-комитетти Тыва Республи-каның Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол 2008 чылдың апрель 25-те тургускан. Ча-зак Даргазынын оралакчы-ы А.П.Дамба-Хуурак баш-таан ол оргкомитет Төгени-культура салгалынын чүүл-дериниң даңзызынга кири-геш, ол дагнын девискээ-рин чаагайжыдар болгаш-чаа культура, спорт болгаш-ске-даа массалыг хемчег-тер кылыр сорулганы сал-ган. Оргкомитеттин даргазы-ю одуругларнын авторун-төге бажынга 2009 чыл-дың март 8-те чедиргеш, бо-дагнын төөгүзүн тургузар-чыр) даалганы берген.

Төгениң ады төөгүзүнден-е Төге, ону парлалга-даа-адыткаан, архив-даа айыт-аан. А даг кырында улус-өөредип турар сөстү 1990-ылдарда чадаг-тергелиг оол-дар аңаа турган «Ленин» дээн-5 үжүктү «Дөгээ» кылдыр эде-алып каанындан тывылганын-ываның Гуманитарлыг шин-чилелдер институтунун тускай-эмиссиязы база-ла Чазактын-оргкомитетиниң дилээн езу-ар 2010 чылдың январьда-дараткан.

Ам айтырыг Будда Бур-ны чалап саадаткан буурул-штыг бурунгу даавыстың-ын, төөгүлүг болгаш ыдык-г даавыстың чырык адын

чадаг-тергелиг чорумалдарнын-10 чыл мурнунда эткенин езу-гаар «Дөгээ» кылдыр чаартыр-бис бе? Азы 100-100 чылдар-дургузунда турум бактаап-келген болгаш чаңылчаан, мынчага чедир чаңгыс-даа-үжүү өскерилбээн, Бурганның-хайырлаан чингине төрүмел-адын ол-ла олчаан «Төге»-кылдыр арттырар бис бе? Чүгле шажын-чүдүлгеге эвес, дайын-чаага база чугула бо-дагнын бурунгу ады Тывадан-(архивтерде очулга чок доку-ментилер ам-даа хөй), Моол-дан (Улангом, Копту, Улаас-тай, Улан-Батор), Россиядан

ген. ТАР үезинде («Аревз-шыны», 1939, 06.14) аныктар-эвилелиниң Төп Комитетиниң-даргазы И.Бадырааның чо-гаалчы Хөвөңмей олар-биле-кады Төгениң кырында турган-овааны үрээш, ооң даштары-биле «ТАР» деп сөстү тутка-нын бижээн материалында-«Төге» деп сөстер шуптузу-частырыг чок. Эрги-тыва үжүк-тер-биле безин ады — төге. А Советтер үезинде Тыва Ав-тономнуг областың Сайыттар-Чөвүлелиниң үндүргөн доктаа-лында (1944.10.13) «Төге»-база ол-ла олчаан бижиттин-ген; «От Тандинского района

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң 1932 чылдың июнь 16-дагы доктаалы езугаар Таңды кожуун тургустунарга, Ээрбек биле Төге сумуларның Улуг-Хемниң солагай та-лазында чурттакчылары Таңды кожуунга каттышкан. Мында «Төге» деп сөс өскерилге чок, ол-ла олчаан бижиттинген.

(Иркутск, Красноярск, Омск), Кыдаттан-даа тыптып болур.

1910 чылдарда Амбын-Ноянның тарылга шөлү Эле-гес, Межегей, Ээрбектен бээр-турган («Тыва төөгүзү», т. 2, ар. 15). Ол үеде Төге сумунун-девискээри Сесерлигден Улуг-Хемниң солагай талазында-Улуг-Шоол, Биче-Шоол (амгы-аэропорт ынды) деп черлерге-чедип турган. ТАР-ның Сайыт-тар Чөвүлелиниң 1932 чылдың-июнь 16-дагы доктаалы езу-гаар Таңды кожуун тургусту-нарга, Ээрбек биле Төге суму-ларның Улуг-Хемниң солагай-талазында чурттакчылары Таң-ды кожуунга каттышкан. Мын-да «Төге» деп сөс өскерилге-чок, ол-ла олчаан бижиттин-

отошли сумоны Шуурмак, Эр-бек, Төге». 1971 чылдагы «С-рюкзак по Туве» деп номда-«Гора Төге» деп улуг эгениң-адаанда «Төге» деп сөстер-база-ла чазыг чок. А дагнын-чуруунда демги-ле 5 үжүк-дыка тода — «ЛЕНИН».

Тываның Баштыңы — ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун чер-черниң-эрги аттарын эгидер (Шаго-нар — Шагаан-Арыг) айтыры-ны тургузуп келгени болгаш-ТР-ниң Чазааның Даргазы-ның оралакчызы А.П.Дамба-Хуурактын чер-черниң эрги-аттарын (Төге, Булук) эгидер-талазы-биле тускай хурал-ды эрттиргени черле чүүл-дүг. Бо айтырыгны Чазакка,

Гуманитарлыг шинчилелдер-институтунга, ТР-ниң Дээди-Хуралына, ТР-ниң культу-ра салгалының объектилерин-(төөгү болгаш культура турс-каалдарын) камгалаар талазы-биле албан черинге, ТР-ниң-Журналистер эвилелиниң баш-таар черинге (ол чер авторга-ындыг частырыглар илередир-даалга база берген) катап-катап чугаалажып турувуста-ла, чүгүвүс улам-на чүдүрлүп тур.

Хоорай хүнү. Найысылалы-выстың 90 чыл оюнда «Хем-Белдир хоорай, 1918-1926»-дээн транспарант, Хем-Белдир-хоорайны чарлаан үн чыскаал-көргөн чонну хооруктуруп, катап-катап урааладып тур. А-херек кырында ындыг хоорай-бистиң төөгүвүсте чок. Ооң-орнунга Урянхайск, Красный-городок, Кызыл-Кода деп хоо-райывыстың езулуг аттарын-ынчаар чарлаар турган ийик. Бо улуг байырлалды белет-кээн он-он удуртукчуларның-аразында төрөөн найысылалы-ның аттарын четче билир киж-чаңгыс-даа чок болганы ол бе? Кайын ам, таанда!

Хоорайывыстың адаанда-дачалар орнунга 1980 чыл-дарда-ла (картада) делгереп-турган Булук дээр суурувус-база уттундурган. Ол черниң-дужунда (Улуг-Хемниң оң та-лазында) хавактан үнүп чыдар-суг бажы — езулуг Булук деп-чер ол. Суг элбек турар шаг-да ооң булуу чай орту чедир-эривес турган. 2004 чылда ол-черде «Кундустуг» деп чарлал-көстүп келген. А кундустун-уязы 2-4 метр ханы, оожум суг-адаанга турарын безин уттуп-канывыс ол.

Боттарывыстың-на бодамча

чогувустан кылып алган часты-рыгларывысты хөй үе чарыг-дал, улуг шүүт үндүрүп, этти-рип турарывыстың эгенчин. Моон сонгаар бо черлеривисти-«Булук», «Төге» деп бижип-база адап, төөгүвүске камныг-болуп көрээлиңер! Төөгүвүс-тен-не төрүттүнгөн аттар-дыр-ийин.

Төге даанче үнээлиңер!

Ажыл-иштен чайжокталып, Аамайланып орбаалыңар. Алдын Төге кырындава Агаарлаарын утпаалыңар: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Хаак, шанак, хөм-даа-биле, Караңнадып бадаалыңар. Каткы-хөгнү өөскүдүр-ле, Халып-шурап ойнаалыңар: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Арыг, чымчак, ак хар сүзүп, Андаштанып, чуглуулунар. Аштаттынып, кактаттынып, Аян-шинчи кирээлиңер: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Чайгы хүнге дөгеленип, Чанаш-даа чыдаалыңар. Кызыл-даван кылаштажып, Кырлаңнарны кырлаалыңар: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Даады теле-сериал көрүп, Даамчырап чытпаалыңар. Дагже үнүп, агаар тынып, Тамчык кирип алылыңар: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Дыштаныр хүн, хостуг шакта Дыш-ла бодап орбаалыңар. Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер: Дөгеревис дөгериңикеш, Төге даанче үнээлиңер!

Кара-Күске ЧООДУ,
Кызыл хоорайның хүндүлүг
хамаатызы, чогаалчы.

ДИРИГ «АРХИВ»

Чамдык улгады берген өгбе-ден төөгүнү-даа, дөргүл-ел-даа дугайында билип-иксааш, сонуургап айтырар-шоолуг-ла билбес болгулаар. Р-чуртунун тураскаалдыг, р-чүлүг черлериниң аттары, сураглыг, алдарлыг кижиле-тудуг-суурларның кажан, чаар тургустунганы, көшкүн-дырал үезинде чоннун амы-ралы кандыг турганыл дээш-ыңай айтырыгларны амгы-иң аныктары билбеси чөп. Оолак Даржаевич Кара-Сал-Тывада билбес киж-ховар-е, хөөредиг чок боор. Чүге-ре ол Тываның хоочун солуну-ынның штаттан дашкаар кор-пондентизи, ол колхозчу амы-алдан эгелээш көрбээни чок. Комол, партия, Советтер бол-көдээ ажыл-агый органныр-хоочун ажылдакчызы. Солун-га суурувустун, кожуунувустун, ын-даа Тываның төөгүзүнүн-ийинда бижээн материалдарын-чааш, киж-хөйүн билип алыр. Чүл-төрелдериниң дугайында-а ол бижири. Ачавыс эвес бол-бистер мынча хөй төрелдерни-дан, кайыын танып-билип-р бис, ол шуут болдунмас

турган. Шоолуг төрөл-даа бил-бес, «дөңгүр көк буга» дег чо-руур ыйнаан бис. Ам Ары-Өвүрде-төрелдерлиг чоргаар чурттап-чор бис. Ачавыс адазының, авазының-талазындан төрелдерин бирден-бирээ чокка албан-биле ужураш-тыргаш, таныштырып каан. 2000-чыл үези, чайын чүве, ачавыс-Өвүр кожуунун ыраккы Саг-лы сумуунда кырган-ачавыстың-төрелдеринге шуптувусту эдертип-алгаш, албан-биле барып таныш-тырганы уттундурбас, өөрүнчүг-байырлал болган чүве.

Шемиде, Чыргакыда, Баян-Талада, Хөндергейде, Чадаана-хоорайда, Чыраа-Бажында төрел-дерин үргүлчү таныштырып чугаа-лап берип чоруур.

Ол үргүлчү эрткен-барган чыл-дарны, Ада-чуртун Улуг дайыны-ның аш-чут чылдарын, көшкүн-амыдырал үезинде арат-чоннун-шудургу ажыл-ижин сактып чугаа-лаар, билбеси-ле чок, кайгамчык-чарт угаанныг киж-боор.

Шаандагы езулалдар, чараш-чаңылдар дугайында чугаалаар, ону аажок сагыр. Ай календа-рының азы болза эрги санның-кайы хүннеринде чүнү кылып-болур, болбазының дугайында

«Шынның» 90 чылынга

дээш, угаадыглар, чечен-мерген-үлегер домактары-даа чугаалай-бээр. Эрги шагның кожомыктары-ын, «Ойтулааш» үезиниң ыры-ларын, дайынчы, күш-ажылды-алдаржыткан, тайбың дугайында-мактал ырыларын шуптузун би-лир. 1950-1960 чылдарда кады-ажылдал чораан эш-өөрүн, хары-ндаа 1946-1947 чылдарда эге-чада школазынга эң баштай кады-өөренип кирген эштери оолдар, уругларны база ынчангы башкы-ларын-даа утпаан сактып чугаалап-орар.

Шажын-чүдүлгени дыка эки-билир, ламалаашкынны, хамнааш-кынны көрүп чораан, чүдүлгеге-бердинген, аңаа ынак. Ынчангаш-ачавыска «Дириг архив» шол-атты тыпсып тур бис. Аныак-өскенге төөгүнү тө каап берип чо-руурун күзеп каалыңар.

Ачавыс бо Хой чылында 80-харлаар, ынчангаш аңаа кадык-шылды, узун назынны сеткиливис-ханызындан күзедивис.

Оглу Никита КАРА-САЛ, уруг-лары Салбак, Чечек, Чодураа, Хеймер болгаш төрелдеринден.

*Чөөн-Хемчик кожуун,
Чыраа-Бажы сумузу.*

КЫРГАН-АЧАМНЫҢ ОРУС ЭЖИ

Кырган-авамны Чимит, а кырган-ачамны Лопсан Доң-гактар дээр чораан. Ол шагда улуг улустун адаларын «овна», «ович» дээр эвес, оларның адаларының ат-сывын билбес чордум. Алыс чурту Хөндергей улус. Авам — оларның чаңгыс уруу. Чадаана хем эринде Белдир-Шыгы деп черге чурт-тап чораан.

Ол дээрге 1930 чылдарның-төнчүзү чүве. Аалывыс чоогунда-хараганнар аразынга торлаалар-одарлап, аай-дедир ужуп чоруп-турарын сактыр мен. Кырган-ачам дузак салып, торлаалаар-кижи. Дузактап алган торлаала-рын дыка таптыг доңургааш, Ча-даанага өлүк-кеш хүлээп ап тур-ган садыгга дужаапкаш, орнунга-таакпы, шай садып алыр. Ынчан-торлаа дыка үнелиг турганы ол. Чадаана, черле кожуун төвү тур-ган болгаш, шору сайзыраңгай-чүве. Бир-ле хүн кырган-ачам-аьдын мунуп алгаш, хоорай чо-раан. Тывалаар-даа, моолдаар-даа орус садыгжы эжи ачамга-мынча дээн: «Мээң садыымга-ажылдаар сен бе, аьдың, терген-бар ышкажыл». «А мен кандыг-ажылдар кылырын айтырып ал-

гаш, чөпшээрештим» — деп кыр-ган-авамга чугаалап келген. Оон-эгелээш-ле кырган-ачам ол орус-тун садынга ажылдай берген.

Моолдарның садыглары элээн-хөй. Келген пөс-таавы, аьш-чем, идик-хеп аймаан аңмаарларже-чедирип, дажыглап аайлаар, аң-маарларның ишти-даштын арыг-лаар дээш, ажылдар-ла хөй. Кырган-авам база кырган-ачам-ның ажылынга барып дузалажыр-турган. Садыгжының өг-бүлез-биле канчаар шайлап, хөөрежип, бот-боттарының бажыңарын-че аалдажып чораанын меңээ-хөөрээр турганнар. Орус садыг-жының өөнүң иштиниң быжырып-каан шангылинериниң чаагайын-магадал ханмастар. Боттары база-холу куруг оларже аалдавас, сүдүн, хойтпаан чедирип, өөрле-рин амырадып чорааннар.

Өңүүнүн ол садыын «Хос-доруг» дээр улус. Ам бодап ора-рымга, «госторг» — күрүне са-дыы деп турганнары ол дийин. «Ажылынга эрес-кежээ, шалып-кын» — деп, садыгжыга макта-дып чорааннар.

Мандыш ООРЖАК.

Алдан-Маадыр суур.

Чагааларны чазып

НОМЧОАШ

БИЧИИ ТӨӨГҮЛЕР

Кижиниң чырык черже бодарал төрүттүнген үе-шагы, ооң бүгү амыдырал-чуртталгазынга, салым-чолунга салдарлыг дээр болгай. Мен бичимде-ле кырган-авам сугга өскөн болгаш, ооң төөгүлүг, солун чугааларын бо-ла дыңнаар турдум. Аалда менден өске чугаала-жыр кижини чок боорга ындыг ийикпе, азы бичини кижиниң чугаа-домаа сайзырал, чүвени эки билип алзын деп бодап чораан чадавас, ол мээң-биле дыка чугаалажыр. Ам билип чоруурумга хөөкүйүм езулуг «улусчу башкы, үлгерлиг кижизидикчи» чораан-дыр. Декабрь ай үнүп келирге-ле, мээң төрүттүнүп келгенимге хамаарышкан чугааларын, чоокта чаа дыңнаан ыш-каш, сактып кээр мен. А херек кырында бежен ажыг чылдар бурунгаар дыңнаан ийик мен.

Школаже өөренип кирбээнимни бо-даарга, 5-6 харлыг турган боор мен... Хадымырлаан чыварлыг кезээ даштын инектерни кажаалал үнер дээш, кырган-авам азы кырган-ачамның кайы-бирээзи белеткени бээрге, черле чыда калбас мен. Көгүдөргө, коргударга-даа, ынавас, ыяп кады үнүптеринге белен, харын-даа чылыг хеп чок, чанагаш эжикте турарымны көргөш, мени хепкерип эгелээрлер.

— Чыккылама кышкы соокта төк кээп дүшкөн болгаш доңар-дожаарындан кортпас кулугурну — деп чаптаарлар.

Элдептиг кижини болган мен, бичимде-даа, улуумда-даа уйгум эвээш. Аалга кырган-авам-биле хойгажып алгаш хонгаш, даң бажында-ла оттуп келгеш, дыңнааланып чыдар мен. Өгнүң чыышкын талазында орунда удуп чыдар кырган-ачамның хензиг-ле шимчээн даажын дыңнааш:

— Ачоой, сен удуп чыт, мен отту салыптайн бе? — деп медээлээр мен.

— Куш даң бажында авазы чиигээн болгаш, эртежики турар эрес уруумну — деп төөгүлээнин чеже-даа дыңнаан мен. Чашкы шаамның кайгамчык болушкуннарын, оон-даа ыңай сактыр болза, бүдүн тоожу үнер ыйнаан.

Ортумак класстарга өөренип турган элээди үелерим чүве. Елка соонда, кышкы дыштанылгада аалче дузалажыр дээш чорупкан бис. Менден аңгыда кырган-авам сугнун боттарының сургуулдап турган уруу Сииниңмаа база келген. Оттулар ыяш дажыгалап эккээр червис хем кыдыында, оңгар иштинде боорга,

чээрген-ыяштарыысты дөш өрү чүткү-дүп үндүрер турган. Ийи хүн ынчаар ажылдааш, эеп чоруур үевис келгенде, үш дугаар чоруптувус. Сииниңмаа угбам аскак кижини болгаш, меңээ хөйүнү дажыгаладыр. Дендин хөй ыяш чүктедип кааш, боду чаңгыс холунда 4-5 ыяш куужактап алган, шөлээни кончуг кылаштап чоруур. Чамдык черлерге үңгеп, чамдык черлерге дырбактанып, ыйнып-ышкып чорааш, арай деп үнүп келгеш, аалга дер-бузум буруулар кээр мен.

— Авоой, урууну көрөм. Боду эвээш ыяш тудуп алгаш, менде бо хирени чүдүрүп кагды — деп хоптанып, ыяштарым сыңмааже эжикче чүткүп тур мен. Шынап-ла, бичини, ырбыска кижиге айыылдыг, хөйүнү чүктедип каан дээш кырган-авам дыка шыңгыы кончуттунар. Мени чассыдып, эргелеткен чугаазының аразындан:

— Ара төрүттүнгөш безин аргахоткан чурттап арткан арганмайым-хензигбейим, шыдамык-кежээкейим — деп, оорга-мойнумну суйбап, хөрээнге чыпшыр кус-пактап, чайгал оорар эвейикле. Ынчаар-ла чылдар эрткен соонда, сөөлүндө бодум авамдан канчаар мени божаанын сонуур-гап айтырарымга, мынчаар харыылаан:

— Мен шынында чылыг бергенде, ийи ай соонда чиигеп, божуур турган мен. Аныяк, тенек кижини камнанмайн халып тургаш, электен, декабрь 13-те, дудуу өпөя божупкан мен. Аажок соок, берге хүннер болган. Даң караңгысында, эртен-гиниң эртенинде төрүттүндүң. Четпес уруг-дур, бүрлү бээр боор деп чугаала-жып турда, хөлчөк алгыра берген сен. Бар чазып, баксырап, оярып-аарып, шыдажып үнүп келдиң. Кончуг орлан-эрес, сонуургавас, айтырбас чүвөң-не чок. Хөй ажыл кылыксаар, кезээ боорунга, төрелдеривис сеңээ дыка ынак, шупту чаптаар турдулар. Уйгужу, чалгаа эвес болза-ла, ажы-төлдүң оруу ажык, ажылышчи, чедишкениң, аас-кежиктиг болур чорду — деп, 11 уругларны төрээш, азырап-кижизиткен маадыр ие, мээң авам Уйнукай Донгаковнаның чугаазы черле ужурулуг, чөптүг боор.

Бойдус кижини канчаар чаяаганыл, ындыг болганы чадавас. Мен, бодум хуумда, дөрт катап дүштеки шактарда божуп-чингээн кижини мен. Мактап, бактап канчаар, оларым, шынап-ла, оттурбас болза, дүшкө чедир удурунга ынак болган-дыр ийин.

Нина СЕРЕНОТ.

ХООЧУН ЭМЧИ

Тоора-Хемге төрүттүнгөш, ында ажылдап-чурттап чоруур эмчинин дугайында «Шын» солунун номчукчуларынга таныштырайын.

Соскарларның өг-бүлезинге Тамара Монгушевна Кунгаа баштайгы улуг уруу бооп төрүттүнгөн. Ол элээди болгаш аныяк үелерин Тоора-Хемге эрттирген. Тоора-Хем ортумак школазын дооскаш, Иркутск хоорайның эмчи институтунче кирип алган. 1970 чылда дээди эртемниг эмчинин дипломун холга ап, ол-ла чылын төрөөн сурунун төп эмнелгезинге күш-ажылчы базымнарын эгелээн.

Тожунуң чурттакчылары колдуунда чедери берге черлерге иви малын, хой, өшкү, бодаларын база чылгызын одарладып мандырын эмчивистиң кончуг эки билири ажылдаарында дузалыг болган. Ол үеде машина-балгат ховар турган болгаш эмчилер айт-биле чоруп турган. Ийи чыл ажылдаанының соонда Тамара Монгушевна санитар-эпидемиологтук станцияның улуг эмчизинге томуйлаткаш, хүндүлүг дыштанылгазынга чедир аңаа бараан болган.

Тожу кожуунга үениң байдалы-биле колхоз-совхозтар, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, ясли-садтар, школа болгаш албан черлеринге эмчилер бүгү чонунуң кадыгы дээш туржуп келгенин магадаар мен. Адыр-Кежиг, Ий, Чазылар, Ырбан, Сыстыг-Хем, Тоора-Хем суурларның чону Тамара Кунгааны таныыр, хүндүлээр болгаш

чылыг, чымчак сөстөр-биле сактырлар. Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдааш, кылган ижинге бердинген кижилер шаңнал-макталды алыры чөптүг.

Тамара Монгушевнаның 70 харлаанын демдеглээри-биле кады ажылдап чораан эш-өөрү, дөргүл-төрели кожуунуң бүгү-ле сумуларындан кээп, демдегеп эрттирдивис. Оларның аразында Тожу кожуунуң төп эмнелгезинин улуг эмчизи Шончалай Николаевна Соскар, ТР-ниң Хереглекчилеринин эргелерин камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанын ТР-де эргелелин удуруткузу Людмила Салчак, тус черниң чагырга даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Чечек Маадыр-ооловна Казырык олар эмчивиске хүндүлел бижиктерни болгаш сүй белектерни сөңнээн.

Тожу кожуунуң чурттакчылары аңаарында ынак болгаш кишти даялаарында тускай да-дыгышкыныг. Ындыгларга Тамара Монгушевнаның улуг огу Эрес Амирович хамааржыр. Ол авазында дөрт киш кижин белекке бергени магаданчыг. Хоочун эмчинин юбилейинге келген даргаларның, ивижилеринин, эмчилеринин, кадарчыларның байыр чедиришкенин ол улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, бүгү чонунга өөрүп четтиргенин илереткен.

Михаил ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

Шыдыраа кичээлинин үезинде.

Шыдыраа тыылга-ла, ийи муң чылдар дургузунда делегейде сайзырал келген, ол ышкаш Тывавыска бурун шагдан өгбелеривистиң кончуг ынак оюну чораан. Шыдыраа оюну кижиниң угаан-бодалын сайзырадыр, тиилелгеже чаныш-сыныш чокка чүткүүрүн, шийтирлиг, туруштуг, шыдамык, тывынгыр, ажыл-ишке ынак болурунга кижизидер. Амгы үеде школарда шыдыраа кичээлдерин эрттирип турары уругларның чүгле угаан-медерелин сайзырадыр эвес, а харын-даа оларны бүгү тала-биле амыдыралга белеткээр аргазы болур. Шыдырааны үргүлчү ойнап, көжүглер кылырда, кижини боду шийтирлиг хүлээп алыр апаар. Ынчангаш шыдыраа оюну өөреникчилерни шийтирлиг кижини болурунга кижизидеринге дыка улуг ужур-дузалыг.

Уругларны бүгү талалыг кижизидер сорулга-биле Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязының шыдыраа башкызы Айдың Владимирович Иргит шудургу ажылдап чоруур. Бо аныяк башкы гимназияда 2010 чылдан тура ажылдап эгелээн. Ол Бай-Тайга кожуунуң Тээли сурунга төрүттүнгөн, Кызыл-Мажалыктын 1 дугаар школазын дооскан. Школачы үелеринде ол шыдыраага салым-чаянныын көргүзө берген.

«Шыдыраа кижиниң баш-медерелин сайзырадыр болгаш бүгү талазы-биле шыдамык кылдыр кижизидер» — деп, Айдың Иргит чугаалаар. Аныяк башкының спортчу

чедишкенини база-ла улуг. Ол — Республиканың чиик атлетикага спорт рациязының даргазының оралакчызы тин күш-культуразының тергини. Царадан аңгыда, Айдың Владимирович спорт хевирлерин база сонуургап, хост решке, чиик атлетикага тиилекчилер сакирип турар.

Спортка, ажыл-ишке чедишкенини кы — үш бичин ажы-төлүнүн үлгерлиг, ачазы. Кады ажылдап чоруур эш-өөр өөреникчилерин болгаш ада-иелер хүндүткелин чаалап алган. Өөреникчи башкызындан арга-сүмени айтырып, амралчы дуржулганы өөренип ап, боттар чажыттарын-даа чугаалап кээрлери барга-дуржулганы чылдан чылче бедип ол башкының кижизидип, өөредип чоруурлары хоорай, республика, Россия черянзы-бүрү маргылдааларга удаа-дараа жип, тиилекчилер болуп, шаңналдыг че-ни чедип ап турар.

«Шыдыраа кичээлдеринге кээп өгөн соонда, уруглар чүгле угаан-медер сайзырадып, өөредилгези экижи бээр аңгыда, ыядыр, эгенир аажы-чандан алып, улус аразында боттарын хостуг апар апарын Айдың Владимирович дедеди. Ынчангаш ажы-төлүвүстү шыды спортунче хаара тудуп, хандыкшыдаалы

Шончалай ХОВА

Авторнун тырттырган чыруу.

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Мен Тес-Хем кожуунуң Чыргаланды ортумак ниити билиг школазында 7-ги класстың удуртукчу башкызы болуп ажылдап чоруур мен. Амгы өөреникчилерим мээң 4 дугаар класым болуп турар.

2001 чылда бирги доозукчуларымны, дараазында 2005, 2012 чылдарда доозукчуларымны амыдыралдың узун, делгем оруунче үдээн мен. Олар амгы үеде төрөөн Тывазының сайзыралында үлүг-хуузу кирип, янзы-бүрү адырларда ажылдап-чурттап чоруурлар. Чамдыктары эртем-билигнин «дүвү чок далайында эжиндирип», чаа-чаа бедиктерге эге базымнарын эгелеп чоруурлар. Оларның шуптузунга чоргаарланып чоруур мен.

Амгы класымда 16 өөреникчи бар: 9 оол, 7 кыс. Олар кижини бүрүзү бодууну-биле бир тускай, кандыг-даа салым-чаянныг өөреникчилер бар. Бо өөредилге чылында Сайлык Ак-оол кожуунуң 7-ги класстар аразында болуп эрткен эртемнер олимпиадазынга тыва дылга 3-кү черге төлөптиг болган. Диана Кенден — школада «ДОМЖИ» КВН командазының кежигүнү, кожуунуң 6-гы класстар аразында болуп эрткен олимпиадага орус дылга 2-ги черни

элээн, кожуун чергелиг «Дириг кака» деп номчулга мөөрейинин тин чизи болгаш ол-ла мөөрейинин реслика чергелиг мөөрейинин киржик Диананың эки киришкенин демдег фото-чуруктуг чүүл «Башкы» сетк дүн «Школада орус дыл» деп кырылгазынга үнгөн. Аркадий Седип кожуунуң уруглар уран чүүл шызының баян класзында өөренип туу. Ол — тыва чогаалга кожуунуң өөреникчилеринин аразында болуп эр уран номчулга мөөрейинин киржик Кежик-Чыргал Сырат, Кудерек Түл Мergen-Херел Балдыржаа, Начын-ланай олар кожуун, республика челиг бокс маргылдааларында удаа-дараа киржип, шаңналдыг черлерни ээле-рлар. Олар школаның хөй-ниити класстан дашкаар ажылдарында икейлиг киржип, удуртукчу башкызы «оң холу», чөлөнгини болуп турар.

Удавас кээр Шагаа байырлалы-шупту өөреникчилеримге кадыкшыг өөредилгезинге быжыг билигин, эл-йралды күзеп тур мен.

Марта БАДАРА

Тес-Хем кожуун, Чыргаланды сумузу.

«САЙЗАНАК» АНСАМБЛИ 15 ХАРЛААН

Чүгле республикада эвес, а бүгү делегейиниң эң-не чараш, онзагай черлериниң бирээзи деп санаттырып турар Тожунун төвү Тоора-Хем суурнун ортумак шко-лазында тургустунган уругларның «Сайзанака» ансамблин билбес кожолер кожуунда ховар. Ыры-самның уруглар бөлүү тургустун-ганындан бээр бо чылдың январь айда 15 чыл болган. Бо үе дур-гузунда ансамбль чон мурнунга бараан болуп, дыка-ла хөй ажыл-ишти чорудуп, ыры-самны сур-таалдап келген.

Кандыг-даа ажыл эгелиг, кандыг-даа бүткен бөлүүнүн төөгүзүн чугаалаары чугула. 2000 чылдың эгезинде Тоора-Хем ор-тумак школазының дээди кате-горияның эге класстар башкызы У.Б.Чечен бичии класстардан ыры-хөгжүмге салым-чаяанныг өөреникчилерни шилип алгаш, ансамбльди тургузуп үндөзилээн. Ансамбль улустун аас чогаалын күсүдир бөлүк кылдыр тургус-тунган. Урана Базыровна тыва улустун, тожу чоннун ырларын, кожамыктарын, дүрген чугаалар-ны, йөрээлдерни кирип, концерт программасын тургускан. А ан-самбльдин программасын дүүш-түр танцылар тургузуп бээр кыл-дыр мени дилээн. Мен ол үеде-ле хөй чылдар иштинде кол ажылым — башкы ажылындан өске, тан-цы бөлүмү удуртуп, шаңналдар-ны ал, чедишкенин ажылдап турган мен. Концерти каастап, программаның утказынга тааржып турар танцыларны дораан тур-гузуп берген мен. Ол-ла чылдың февраль айда кожуунга эрткен өрүлдө-фестивальга школачылар разынга бириг черни ансамбль-тан. Оон түннели-биле ол-ла чылдың август айда Москвага че-рип, уран талантызын эң-не бедик өнөргө уруглар көргүскеннер. Ол үеде удуртуп турган башкы У.Б.Чечен өг-бүлезиниң аайы-би-ле ансамбльди белеткеп, Москва-га чедирип шыдаас апарган. Ын-ангаш танцы бөлүүн башкарып турган башкы мени ансамбльди белеткеп, удуртуп чедирерин ча-п дилээн. Бо кончуг харысал-лыг ажылды дагынып, чайның ийгүннеринде — июнь айдан август айга чедир, уруглар-биле белтенип, кончуг улуг ажылды

Ансамбльдин удуртукчузу Светлана Даваевавна.

чоруткан бис.

Ансамбль Москвага чүгле ко-жууннун эвес, а бүгү тыва чон-нун арнын төлөпиг көргүзүп, көрүкчүлериң ханы сонуурга-лын кыспып, эң-не бедик үнө-лелди алган. Делегейниң Рерих аттыг төвүгө, Улус ажыл-агыйы-ның чедишкенин көрүлдө төвүгө (ВДНХ) концерттерни үндүрген соонда, ансамбль шаң-налдарны болгаш хөй саналдар-ны алган. Ол ышкаш Делегейниң эвээш санныг чоннарының бол-гаш этниктиг бөлүктөриниң лига-зындан, Соңгу чүк болгаш эвээш санныг чоннарының Федерация Чөвүлелиниң комитетинден бе-дик үнөлелди ап, шаңнал бижик-терни алган бис.

Маңаа көрүлдө үезинде көрүкчүлериң хамаарылгазын демдеглээри чугула. Янзы-бүрү регионнарда келген көрүкчүлөр номер бүрүзүн улуг сонуургал-биле сеткилинден чарашынып көргөн. Дагдан баткан дамырак-тар дег, арыг, хоюг үнүг уруг-ларның күүсеткен улустун ырла-ры, танцы-самы көрүкчүлериң езулуг магадаткан дээрзин дың-нап, хөй кирген саналдардан эскерип көрдүвүс. Чаптап көргөн өөрүшкүлүг, хүлүмзүрүг долган арыннарында карак чажы бул-деңейнип, мага хандыр часкап турганы кажан-даа уттундурбас. Көрүлдөлөр соонда сагыш-сет-килди өөртүп, чалгынналдырып кээр чылыг-чымчак сөстөриң дыңнап, оон-даа ыңай ажылдаа-рынга идигни бээр күзээшкени-

нерни алдывыс.

Бедик үнөлелди ап, кижилер-ниң чылыг-чымчак көрүштерин көрүп, сагыш-сеткилинден өөрүп четтиргенин илередип турган чылыг-чымчак сөстөриң дыңнаа-ры уругларга, бо бүгүнү белет-кеп кылган удуртукчузунга кайы хире өөрүнчүг, чоргааранчыг болганын дамчыдары берге.

Делегейниң улуг хоорайла-рының бирээзи, улуг күрүнениң найысылалынга четкени уруг-ларга дыка хөйүн берген. Ол уругларның ниити сайзыралынга идиг болуп, кижги бүрүзүгө чаа-чаа ажыдышкыннары берген.

Ансамбль Москвадан кел-геш, ажылын уламчылаан. Ону үндөзилээн башкы ол хевээр ансамбль-биле ажылдап шы-давазын чугаалаан, а мен чер-ле бөлүктүг турган болгаш ону ансамбль кылдыр эде тургузар ужурга таварыштым. Бо үе дур-гузунда программаны чаартып, байыдып, чаа чүүлдерни немээ-ри-биле эвээш эвес ажылдар чо-руттунган.

2001 чылдың август айда Тыва Арат Республиканың 80 чыл оюнга тураскааткан ба-йырлардагы киржи, Кызылга Тываның 5 чылы стадионунга ойнаан бис. Байырлардагы кир-жир бетинде Кызыл кожууннун Элегес-Аксы, Кур-Чер суурла-рынга барып, концерттеривис көргүскен бис. Суур бүрүзүгө көрүкчүлөр ансамбльдин про-граммасын улуг сонуургал-биле хүлээп көрүп, өгбелериң ыр-лап чораан ырларын, аас чогаа-лын, ол ышкаш танцы-самы күүсеткенин онзагай үнөлөп, чаптап, хеп-сынын чарашынып көргөннер.

Республикада байырлардагы уткуштур кидин түлүк белеткел ажылдары чоруп турган августун бо бачым изиг хүннеринде То-жудан келген бичии уругларның ансамблин, удуртукчузун кончуг эки, чылыг хүлээп алган Кызыл кожууннун ол үеде ажылдап тур-ган харысалгалыг ажылдакчы-ларынга четтиргенимни ам-даа илередип чоруур мен. Сагыш-сеткилимни бо хүннерге че-дир чылдып, өөртүп чоруур бо удуртукчуларга ам-даа мөгейип чор мен. Кожууннун культура

килдизиниң эргелекчизи Кла-ра Сыйбаевна Монгуш келген хүнүвүсте боду уткуп ап, ол хүнден эгелээш ансамбльге концерт-тер үндүреринге таарымчалыг байдалды тургузуп, чогуур хем-чээлдерни алган. Ылаңгыя Кла-ра Сыйбаевнаның эвилең-ээлдек, сагыш човангыр, чугаакырын ма-гадаан бис. Республика чергелиг улуг байырлардагы белеткел-дер үезинде удуртукчу кижиниң кончуг бачым, чай чок үези турза-даа, Клара Сыйбаевна ан-самбльдин ажыл-ижи чогумча-лыг байдалга бүтсүн дээш, улуг кичээнгеиңи салып, организас-тыг айтырылганы шудургу шиитпирлеп турду.

Элегес-Аксы суурга көрүлдө соон-да суму чагырыкчызы Х.И. Эрел-чин, кожууннун Төлээлекчилер хуралының даргазы С.И.Сү-ге-Маадыр бичии артистерге, удуртукчузунга байыр чедирип, чылыг-чымчак күзээшкенин берген. Оон ансамбльдин кир-жикчилерин «Паржыгаш» деп уруглар кафези-биле танышты-рып, изиг аш-чем-биле хүндү-лээни уругларга дыка өөрүнчүг, онза болган.

Ансамбльди чылыг хүлээп, концерттерни эки организастаа-ны дээш, ол үеде ажылдап тур-ган Клара Сыйбаевна Монгуш-ка, кожууннун чагырга черинде килдис эргелекчизи турган Сер-гей Николаевич Салчакка, ме-тодиктиг төптүн ажылдакчызы Светлана Константиновна Швы-ревага, Элегес-Аксы суму чагырыкчызы турган Хүрең-оол Иванович Эрелчинге, оралакчы-зы Светлана Вадимовна Царе-вага, кожууннун Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Ир-гитович Сүге-Маадырга четти-ргенивисти илереттис. Оларга Чаа чылда амыдырал-чуртталга-зынга, ажылынга улуг-улуг че-дишкенин, кадыкшылды кү-зедивис.

Бодунун ажылынга кончуг харысалгалыг, кижизиг мын-дыг удуртукчу даргаларга ужу-ражып, амгы үеде чедир оларны сактып, четтиргенимни катап-ка-тап илередип чор мен.

Уругларның класстан даш-каар хостуг үезин шын ажыг-лап, уран талантызын, чогаа-

дыкчы чоруун сайзырадырынга «Сайзанака» ансамбли улуг рол-ду ойнап турар. Амгы үеде че-дир конкурс, фестивальдарга идепкейлиг киржи, шаңнал-макталдыг черлерни удаа-дараа ап келген.

Москвага көрүлдө соон-да сөс ап, ансамбльди чараш-сынып, магадаанын илередип көрүкчүлөр чугаалап турда, бир херээжен кижги мынча дээн: «Мен Пушкино хоорайдан баш-кы мен. Бо уруглар дыка ча-раш, онза концерт үндүрдүлөр. А оларны мынчаар белеткеп каан кижги — башкы. Ол боду көзүлбес, дуу артында турар дыка томаанныг башкы ол-дур. Башкы кижги башкылавышаан, класстан дашкаар мындыг улуг ажылды чорудуп турары — маа-дырлыг чорук-тур. Кичээлдерге белеткенмишаан, танцылап, ырлап турар кылдыр белеткеп, чеже үезин, күжүн үндүрүп ту-рар дээрзин бодап кээрге бе-зин кайгамчык шыдамык башкы дээрзи билдингир-дир. Кайы хире ажылдың хөйүн, бергезин чүгле ону кылып турар кижги билер. Бо башкыга мөгөөр-дир мен».

Мээң кылган ажылымны мынчаар өттүр көрүп үнөлээни кандыг-даа шаңналдан артык болду. Мээң күзелим: башкы-ларның ажылын үнөлөп, деткип, хүндүлөп чоруур болзун. Баш-кы кижиге, өске улуска-би-ле дөмей, чылыг сөс, чымчак көрүш безин дуза болур.

Бистин кожуунува, респуб-ликада талантылыг, кызымак башкылар хөй. Оларга чедиш-кенин күзедим. Ол ышкаш «Сайзанака» ансамблин Москва-же үдеп чораан Тываның алдар-лыг композитору С.И.Бадыраага четтиргенивисти илереттим. Хөй чылдар дургузунда бодунун би-жээн чараш ырларын ырладып, биске улуг дузаны көргүзүп, кады ажылдап чораан, амгы үеде бистин аравыста чок Вале-рий Сатович Самбукайга мөңгөде четтиргенивисти илереттим.

Светлана БАЙЫР-ООЛ,
Тоора-Хем ортумак шко-лазының эге класстар башкы-зы. «Сайзанака» ансамбльдин удуртукчузу.

УРУГЛАРГА ХАЛАС

Россияның уруглары 2015 чылдың ян-варь 1-ден эгелеп федералдыг музейлерни-ни көөр. Ол дугайында Россия Федера-цияның культура сайыды Владимир Ме-дведев Күрүне чөвүлелиниң база Культура уран чүүл чөвүлелиниң каттышкан алынга дыңнаткан. Кайы-даа чурттуң аатызы болуп турары хамаанчокка 18 четпээн уруглар музейге халас кире-ни ол айткан. «Бистин музейлеривис — күнүн болгаш культура чырыдышкы-ны эң-не дээр черлери. Аңаа бичии-ларның саны көвүдөп-ле турар болза. Регионалдыг эрге-чагырга бо эгелээш-ни чоккекке алза эки боор» — деп, ол деглээн.

Россияда федералдыг деңгелде 90 му-зейирип турар, оларның эң-не улуглары Эрмитаж, Пушкин музейи, Третьяков га-ереясы, Литературлуг, Төөгүнүн база Орус-ейи.

Тыва Республиканың Национал музейи

рар. Ынчалза-даа 1992 чылдың октябрь 9-та үнгөн № 3612-1 федералдыг хоой-луга даянып, айның сөөлүг дыштаныр хүнүнде 18 хар четпээннерге болгаш сту-дентилерге музейге халас кирер арганы берип турар. Уругларга чүгле кирери халас, а экскурсия төлөвирлиг болур. 2013 чылда ТР-ниң Национал музейин 5137 кижги, 2014 чылда 5431 кижги халас көөр аргалыг бол-ганын музейниң парлалга албаны дыңнадып турар.

Музей төөгүнүн кадагалакчызы бол-ганда, школачылар, студентилер делгел-гелерге үргүлчү барып, төрзүн чуртунун, чонунун төөгүзүн, культуразын сонуургал, өөренип алыры артык эвес.

Амгы сайзыраңгай үеде уруглар Ин-тернет четкизин таварыштыр делегейниң сураглыг музейлерин көрүп болур аргалыг. Ынчалза-даа музейге четкеш, караа-биле көөрү көңүс аңгы. Хоорайның төвүнде улуг, чараш өргээже кире бээр, кижиниң сагыш-сеткилинге бир-ле онзагай чүүл от-туп, амыдыралдың хүн бүрү шаптаразын-

нарындан угаан-медерел дыштанып, өске оранда келген ышкаш байдал тургустунуп кээр. Каш ай болгаш катап-даа кээрге, кижиниң сонуургалын оттуруптар чаа-

чаа делгелгелер немежиб турары онза. Алдынай СОЯН.
Чурукту редакцияның архивинден алган.

Александр Терентьевич ШУМОВ

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы болгаш мэриязы январь 27-нч эртенінде, 101 харлыында, үргүлчүлөдиг аар аараанының соонда бодунун бажыңыга Ада-чуртун Улуг дайынының хоочуну, 11СД шериг кезээниң 320 адыгжы салбырының 120 мм минометтар батареясында миномет бөлүүнүн командири

Александр Терентьевич ШУМОВТУҢ

мөчээниң дыңнадып тур. Ол Ада-чурт дайыны орденниң I болгаш II чергези-биле, «Эрес-дидим чорук дээш», Жуковтун медальдары-биле, юбилейлиг медальдар-биле шаңнаткан. Ооң-биле шериг езу-биле чарлышкын январь 29-та Тываның күрүне филармониязының орансавазына болур.

Александр Терентьевич Шумов 1913 чылдың декабрь 15-те Каа-Хем кожуунун Көк-Хаак (Медведевка) суурунга төрүттүнген. 1929 чылга чедир төрөөн суурунга чурттап база өөренип чораан. Комсомолга кирген соонда, 16 харлыында, ону алдын казып тывар черже путевка-биле чоруткан. Ооң соонда Тоора-Хемге чурттап, аңнаар, балыктаар ажыл кылып турган. Аңаа Анна Кирьяновна Кудрявцева-биле өг-бүлө туткан. 1935 чылда уруу Валентина, 1940 чылда база бир кызы Надежда төрүттүнген. Дайын мурнунда ол типографияга ажылдап турган.

Дайын соонда 1947 чылда база бир уруу Любовь төрүттүнген. Ол аңгы-аңгы организацияларга ажылдап чораан. Тываның геология-шинчилел экспедициязынга ажылдап тургаш, пенсияже үнген. Амыдыралының сөөлгү хуннеринде Александр Шумов уйнуу Михаил-биле кады чурттап турган, ооң өг-бүлөзи хоочунну ажаап, хайгаарал келген.

Амгы үеде ооң уругларындан дириг арткан чаңгыс кижиге — Валентина. Ол Шумовтарның ук-ызыгуурун тургузуп, харылзаазын чидирген кижилерин дилеп тыварын оралдажып чоруур.

Фронтуже Александр Терентьевич 1942 чылдың март 12-де чорупкан. Аңаа ачазының кады төрөөн думаларының оолдары Авксентийни, Василийни, Иванни, Луканы тып алган. Шумовтар оларны чарбазын, чаңгыс черге дайылдажырын командьылалдан дилзэн. Удуртулга дилегни хандырган, беш алышкы (алды дугаары — Семен эмнеткен соонда каттыжып келген) чаңгыс миномет бөлүүнге кирген. Полктун 120 мм миномеду алышкыларның холунга күчүлүг чепсек апарган. Мага-боттары күштүг, шыырак болганындан Шумовтар 275 килограмм минометка хала чок ажылдап турганнар, ооң чаңгыс огу безин 16 килограмм.

Алышкыларның найыралдыг коллективинин удуртукчузу 30 харлыг Александр апарган. Шумов алышкылар баштайгы үеде ол күчүлүг чепсек-биле таныш эвес турганнар, ынчалза-даа чүткүлдүг оолдар ол нарын чепсекти дораан шингээдиң алган болгаш удаваанда бедик мергежилдиг дайынчылар апарган. 1942 чылдың июнь 24-теле, дайынчы чедишкыннери дээш алышкыларны «Эрес-дидим чорук дээш» медаль-биле шаңнаан, оларның бөлүү шүүргедекчи деп аттыг болган.

Шумов алышкыларның бөлүүнүн хостаарына киржип турганы Ленинград хоорайның бүээлээшкенин дүжүргөн хунунде, январь 27-де, дайынның ол хоочуну мөчээни. Александр Терентьевичинин уруу Валентина Александровна Логачева ачазына Ленинград бүээлелин дүжүргениниң 71 чыл оюн уткуур, Ада-чурт дайынының маадыры болуп мөчүүр арганы салым-хуу берген деп санап турар. Ол дайынчы алышкыларын эрттир чурттаан, оларның-биле кады турган бөлүүн доктаамал сактып, фронтучу оруктарны маадырлыг чорук деп санап, аңаа-ла чурттап, Төрөөн чуртунга сөөлгү тыныжына чедир ынак болуп чораан.

Титов кудумчузу 5-тен Московская 24-че «Мебель» сады көже берген.

Чымчак болгаш корпустуг мебель аймаа, ассортиментизи делгем. Абаканның өртээ-биле. ОТП, Альфа-банклар таварыштыр КРЕДИТтеп болур. Бүдүрүкчүлери: Красноярск, Абакан. Хоорайга халас чедирил бээр. Тел: 8-923-543-3244.

Төлевирлиг үндөзүгө парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күөсөдип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 5302. Чагыр 9. Номерни парлагаче дузагааны: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ИЕ КАПИТАЛЫНЫҢ ТҮНҮ ӨСКЕН

Уругларлыг өг-бүлелерге эң эки медээ ие капиталының индексациязы болган. 2015 чылда ооң түнү 453026 рубль болур.

Ол акшаны кандыг сорулгаларга ажылгап болурул? Ие капиталының онзагай негелдези болза, бирээде, ону туда акша-биле албазы, ийде, ону чүгле элзэн каш сорулгаларга үндүрүп болуру. Чижээ, уруун өөредип алырынга, иениң пенсиязын өстүреринге, өг-бүлениң чуртталга байдалын экижидеринге.

Бо сорулгаларның баштайгы ийи аргазын ажылгаарының хуусаазы ырак, ынчангаш ие капиталының ээлеринин хөй кезин сөөлгү арганы ажылгаарына сундулуг болуп турар. Россияның Пенсия фондузунун сан-чурагайындан алгаш көөрге, россияжилерниң 75 ажыг хуузу ие сертификатын чуртталга байдалын экижидеринге ажылгап турар.

Ие капиталын ажылгап тургаш, ипотека чээлизин алырга, чүгле квартира азы бажың садып алырынга дузалыг эвес, чуртталга

байдалын экижидеринге база эки болуп турар. Чижээ, бир эвес өг-бүлө чаңгыс өрээл квартирада чурттап оор болза, сертификат алган соонда ону садыпкаш, чээли алгаш, ийи азы үш өрээл квартираны садып ал болур. Ие капиталын амгы үеде мурнунда дег төрүттүнген уругнун үш харлаарын манапайн, бичии кижиге төрүттүнген соонда-ла ажылгап болурун демдеглээл.

Чуртталга бажыңын тып-даа алган, азы ону дилеп-даа турар болзунарза, бистиң компаниявыска чедип келиңер! Красноярскиниң, Красноярск крайның, Хакасия Республиканың болгаш Тыва Республиканың шимчeves өнчү-хөрөңги агентилелдери-биле кады ажылдап турар бис, силерге чээли алырынга, квартира азы бажың тып алырынга кады дузалаар бис.

Ажыл көңүс бөдүүн чүве-дир ийин. Чээли алырының дугайында силерниң чагыңарны чаңгыс ажыл хунунун дургузунда халас сайгарар бис. Орулгаларыңарны

албан-езузу-биле бадыткаган херээнер чок, чүге дээр өрени төлээринин кол үни ие капиталы болур деп организациязы санаар. Эчүүл-чагыг кириеринин до тилерин дужаарындан э шимчeves өнчү-хөрөңги айт шиптирлээринге чедир ниң-биле кады болур бис.

Акша-хөрөңгини белен раны азы чуртталга бажың кументилери четче болза, алырынче шилчидер. Ол-ла ынчаар силерни дүвүредип чуртталга бажыңының айт шиптирлеттинер — чаа ор важе көжеринге белеткени

Сонуургаан бүгү айтырыңарны «Кредит Евразия Ц ААН-ниң специалистеринде лас ал болур силер. Тел 8-923-738-5555, адреси: Тр зыл хоорай, Московская чүзу, 24 (Үндүрүг инспек биле Страйклуб аразында өңнүг бажың).

Indesit

SAMSUNG

ВИДИКОН-Сервис

септелге төвү.

Samsung, Бирюса, Веко заводтарның бүдүргөн амыдыралдың нарын техниказын гарантия езугаар ХАЛАС септээр.

• Гарантия чокта кандыг-даа техниканы:

• соодукчуларны,

• ЖК база бөдүүн телевизорларны, DVD, СВЧ,

• чурагайлыг фотоаппараттарны;

• хеп чуур автомат, чартык-автомат машиналарны

септээр бис.

• Пенсионерлер чигелделет.

Адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 24.

Ажылдаар шагы: 9:00-18:00. Тел: 8(39422) 5-67-60

Субботада 10:00-14:00 8-929-317-91-61.

Улуг хүн дыштаныр хүн.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдыла №104 от 13 октября 2011г.

ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндөзүгө парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГА ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)

Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улуг-хүн — дыштаныр хүн

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкын таарышпайн барып болур, эмчи-биле лежир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22 Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскан.

Төлевирлиг үндөзүгө парлаан.

Мөгейиг

Би-Хем кожуунга мал ажылынга хөй чылдарда ажылдап чораан улуг кудавыс, хөй уйнуттарының ынак кырган-авазы Татьяна Сатовна Ховалыгның 62 харлыында хенертен мөчээни-биле холбаштыр кеннивис Чинчи Владимировнага, ооң кады төрөөн угбаларына, думаларына, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Кызылда кудалары Светлана, Борис САЛЧАКТАР.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының болг Чаа-Хөл кожуунун Төлээлекчилер хуралын мурнундан Динмей Каадыр-оолович Балби оолга, Кызыл-Даг суму чагыргазының дарззы Азията Каадыр-ооловна Дамбага олар авазы, хөй чылдар дургузунда садыг шу мунга ажылдап чораан күш-ажылдың хоочун Кызыл-Даг суурнун хундүлүг чурттакчызы

АТОЛА САГААНОВНА БАДЫНЫҢ аар аарааш мөчээни-биле өг-бүлезинге болг чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илерей тур.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаатынган материалдарның авторларының бодалдары редакция тур-жу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дүңдүгүлүгү дээш авторлар боттары харыылаар.